

Investigating the sites of South Khorasan in the historical period (Iron Age III - Sassanid)

Mohammad Farjami¹; Ali Asqar Mahmoodi Nasab²; Hossein Rezvani Moghadam³

1- PhD in historical archaeology and archeology expert of the General Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of South Khorasan, Birjand, Iran, Email: farjamimohammad@yahoo.com.

2- PhD in archaeology, email: aliasqarmahmoodi@yahoo.com.

3- Master's student in archeology at Tehran University, email: hosseinrezvani79@gmail.com.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
January 27, 2024
Accepted
June 20, 2024

Citation: Farjami, M., Mahmoodi-Nasab, A.S., Rezvani Moghadam, H., (2024). "Investigating the sites of South Khorasan in the historical period (Iron Age III - Sassanid)", Zagros Archaeological Research, 1(1): 87-116. doi:

ABSTRACT

The east of Iran has been neglected in archeology studies for the past decades and a century, and despite the very few studies that have been done on its findings, it shows the importance of this part of cultural Iran in territorial archeology studies. The cultural domain of eastern Iran, which corresponds to the southern parts of Greater Khorasan and areas of northern Sistan, has been the site of important historical events. South Khorasan has experienced many ups and downs throughout history and was known as a part of the Aryeh state in the historical era and as Qohestan in the Islamic era. The current geographical and political framework of the region consists of desert areas in the southern and western half and parts of the east, and the northern and central parts are mostly mountains and intermountain plains. South Khorasan in the historical period, due to being on the communication path of the eastern states of the empire and being located between two important geographical and political areas such as Zaranke/Sistan and Khorasan/Parth, played an important role in the political developments of this era, and the study of archaeological data and evidence The remnants of this era confirm this importance. The natural and geographical texture of this region and its location in the middle of the eastern states of Iranshahr have made this area to be considered as a link between the east and the imperial center in the historical period and as the gate of Khorasan and the grain storehouse of Iran in the Islamic period. The research is written in a descriptive-analytical method based on field and library sources. The purpose of the research is to study and examine the findings and archaeological evidence obtained from the historical period (Iron Age III - Sassanid) in the political area of South Khorasan and it is trying to answer these questions. 1- What is the most distribution of sites in the Iron Age in South Khorasan region? 2- South Khorasan region had cultural connections with which regions?

Keywords: South Khorasan, historical period, Achaemenid, Parthian, Sasanian.

Introduction

The south of Great Khorasan (Qohestan/Kohestan of the Islamic period) has been mentioned as the place where Segreti or Asgerti lived (Vogelsang, 2018: 106; Eilers, 2011). The image of the clothes and some of the weapons and products of this people are in the reliefs of Persepolis (Schmidt 1963: 87) and they were also mentioned earlier in the Bistun inscription (Sharp 1967: 52, DB. 6). The researchers are of the opinion that the place of residence of this tribe was south of Parth (South Khorasan) to north of Drangiana/Zarnaka (Sistan, Iran) and west of Aryeh (Herat) (Wiesehöfer, 2001: 101; Labbaf Khaniki, 1998: Farjami, 2022: 51). Many place names indicate the antiquity of this region (place names such as Bagheran, Surg, Bidokht, Giv, Nobahar, etc.). We see the name of Qohestan for the first time in the works of the 3rd century of Hijri, which means that ibn Rustah Isfahani, ibn Khordadbeh and Qadamah bin Jafar have listed Qohestan as one of the Khuras of Khorasan (Ibn Rustah, 1986: 121; ibn Khordadbeh, 1992: 62 and Qadameh Ibn Jafar, 1991: 139) and a little later, Ibn Faqih Hamdani considers Qohestan to be a suburb of Iranshahr (Ibn Faqih, 1970: 171). The most important feature that caused the importance and fame of this geographical framework in the first centuries of Islam and shows its importance before Islam, especially during the Sassanid period, is the emergence of freedom movements and the formation of efforts against the Arab domination in the southern region of Khorasan (Tabari 1996/5: 2171; Tabari, 1996/11: 4949; Sistan History, 2002: 176-172 and Ibn Athir, 2006/4: 1668). Another importance of this region is that South Khorasan is located on the route of the communication routes of centers such as Herat, Nyshabur, Kerman and Sistan, and these routes have maintained their importance until now (Mekaniki, 2004: 162).

Discussion

The Iron Age (6th to 8th centuries BC), which is considered as the beginning of the historical period in the Iranian plateau, is less known in the eastern half of Iran (Dana, 2015: 59). In South Khorasan region, so far, a handful of sites have been attributed to this period, which has caused problems in the field of recognition, chronology, and comparative comparison of data and archaeological findings of this region. Considering that the influence of the Yaz III culture can be seen in the northern half of Khorasan (Razavi and North Khorasan), but as it was said, there is no correct knowledge of the pottery related to this period and only one type of pottery attributed to this period, in Some areas of the province have been identified. Cylindrical-conical glasses, from Iron Age pottery, which was popular in eastern Iran until the Achaemenid period (Genito, 1990 & Vahdati 2020). Of this type of pottery in South Khorasan province, from the Anbaz Poushteh site (Farjami & Mahmoudi Nasab, 2014 and Farjami, 2020), Kalateh Shahpouri and Korgeh (Farjami, 1401) in the Chaharfarsakh valley of Nehbandan and also from the Kondori Tepe, which is mostly It is known as a Parthian and Sassanid site (Yousfi, 2008), An example of these glasses is reported as burnt. In the study of Khousf city in the south of the province and from Do kouheh (Yousfi, 2010), a sample of this type of pottery was obtained in a burnished form, only the lower part of which remained. Two samples of this form of glass have been identified during smuggling excavations in Pai Godar e-Khonik Bala Tepe in Qaenat County, which is proof of the distribution of this type of pottery in different parts of the province.

The significant sites of the historical period in this region such as Nehbandan Castle, Tabas Massina Citadel, Korageh and Aliabad Chaharfarsakh, Gabri Mod, Do-kouheh Khousf, Takhcherabad, Sharqonj, Kheshkeshounak, Shahr e- Fars and the old city of Qaen show the continuity of settlement and life from the first days of the empire. Achaemenid period until the end of the Sassanid period in eastern Iran. The exact and absolute chronology of this find in connection with an exploration based on a detailed stratigraphy can help to reconstruct

settlement patterns in this important historical period. In general, the sites of the Iron Age before the Achaemenid period are few in South Khorasan, which can be attributed to the lack of targeted surveys or excavations that led to the identification of these sites in this region. In the Achaemenid period, there is relatively more information about the sites, and according to the available evidence, the distribution of the sites related to the Achaemenid period in the western half of the province is very small, and most of the settlements were formed in the central and southern parts. In the Parthian period, the number of enclosures increased in terms of quantity and quality compared to the previous period, and perhaps the formation of the Achaemenid government and its expansion from the northern regions of Khorasan to other regions had an impact. In addition, these circular structures can be found in other regions of South Khorasan province, including the city of Tabas Massina and the old city of Tun. (Ferdows) and smaller circular structures in the area of Gabri Mod and Takhcherabad hill, which shows the importance of this area in this era. In the Sassanid period, the ratio of the enclosures becomes less compared to the Parthian period, however, most of the enclosures of this period are the enclosures that were used in the Parthian period.

Conclusion

What is clear is that the South Khorasan has had an ups and downs history and this history is closely linked with the settlements that some of them have been identified and introduced so far. These settlements had an absolute dependence on water resources and fertile lands, and on the other hand, they were a function of climatic conditions and characteristics in the South Khorasan region. Many place names in this region are an indication of these conditions and cultural characteristics, and many of these settlements have been moved, abandoned, or revitalized due to historical conditions and trends, such as This can be seen in historical earthquakes in different regions of the province, which according to the excavations shows the displacement of the areas due to the earthquake, among which we can mention the area of Gabri Mod Castle and also the old city of Qaen. According to the pottery data, the sites of South Khorasan have many connections with the areas of North Khorasan and Eastern Afghanistan, which have the most connections and similarities with the identified sites of Sistan, and these examples show the extensive connections of this region with Sistan in the post-Achaemenid period. It is Achaemenian and Parthian and it shows the cultural connection between the two regions.

References

- Askari Chaverdi, A. and P. F. Callieri (2009), "Achaemenid and post-Achaemenid remains at TB 76 and TB 77", ARTA 2009.004. <http://www.achemenet.com>.
- Boroffka, N., G. O. Sverchkov and M. Leonid (2013), "The Jaz II and III period pottery, classification and chronology viewed from Bandykhan, southern Uzbekistan", in Pottery Chronology of the Early Iron Age in Central Asia, Kazimierz, ed.: Marcin Wagner Michałowski Foundation, Institute of Archaeology, University of Warsaw, pp. 49–74.
- Dyson, R. H (1999), "The Achaemenid painted pottery of Hasanlu IIIA," *Anatolian Studies* ۴۹, pp. 101-110.
- Eilers, W. (2011), "Asagarta", *Encyclopædia Iranica*, II/7, p. 701, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/asagarta>.
- Franke, U. and T. Urban (2017), *Ancient Herat 2: Research Reports of The German-Afghan Archaeological Mission to Herat*, Staatliche Museen zu Berlin-Preuthischer Kulturbesitz and Ancient Herat Project.
- Genito, B. (1990), "The most frequent pottery types at Dahan-E-Gholaman (Sistan) and their spatial variability", *South Asian Archaeology*, part 2, Rome, Institute Italiano per il medio ed estremo oriente, LXVI, pp. 587-604.
- Helms, S. (1997), *Excavations at Old Kandahar in Afghanistan 1976-1978*, Conducted on behalf of the Society for South Asian Studies (Society for Afghan Studies), Stratigraphy, pottery and other finds, BAR Publishing.
- Kawami, T. (1992), *Ancient Iranian Ceramics*, The Arthur M. Sachler Foundation, New York.
- Lhuillier, J., A. Dupont-Delaleuf, O. Lecomte and J. Bendezu-Sarmiento (2013), "The middle Iron Age in Ulug Depe: a preliminary typo-chronological and technological study of the Yaz II ceramic complex", In *Pottery and Chronology of the Early Iron Age in Central Asia*, ed.: Marcin Wagner, Institute of Archaeology, University of Warsaw Kazimierz Michałowski Foundation, Warszawa.
- Pourshaiati, P (1998), *Local Histories of khorasan and the pattern of Arab Settlement*, *Studia Iranica*, Vol. 27, pp. 41-81.
- Ricciardi, V (1980), "Archaeological survey in the Upper Atrek valley (Khorassan. Iran), preliminary report", *Mesopotamia* XV, pp. 51-72.
- Sajjadi, S. M. S, Saber Moghaddam, F. (2004), "Peintures et gravures murales découvertes à Dahan-e-Gholâmân, Sistân", *Studia Iranica*, Vol. 33, No. 2, pp. 285-296.
- Schoff, W. H., (1914), *Parthian Stations, by Isidore of Charax, an Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in the first Century B.C.*, The Greek text with A translation and commentary, Transcribed from the Original London Edition.
- Vahdati, A. (2015), "Preliminary report on the archaeological survey in Esfarāyen county, northeastern, Iran", *AMIT* 47, pp. 261 – 287.

بررسی محوطه‌های جنوب خراسان در دوران تاریخی (عصر آهن III - ساسانی)

محمد فرجامی^۱؛ علی‌اصغر محمودی‌نسب^۲؛ حسین رضوانی مقدم^۳

۱- دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی گرایش دوران تاریخی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه:

farjamimohammad@ut.ac.ir

۲- دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه مازندران، مازندران، ایران، رایانامه:

aliasqarmahmoodi@yahoo.com

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: hosseinrezvani79@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۱۱/۰۷

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۰۳/۳۱

ارجاع به مقاله: فرجامی، محمد؛

محمودی‌نسب، علی‌اصغر و رضوانی

مقدم، حسین (۱۴۰۳)، « بررسی

محوطه‌های جنوب خراسان در

دوران تاریخی (عصر آهن III -

ساسانی)»، پژوهش‌های باستان-

شناسی زاگرس، ۱(۱)، ۸۷-۱۱۶.

چکیده

شرق ایران در مطالعات باستان‌شناسی دهه‌ها و یک قرن گذشته مغفول مانده است و علیرغم مطالعات بسیار اندکی که در مورد یافته‌های آن صورت گرفته، ولی اهمیت این بخش از پهنه ایران فرهنگی را در مطالعات باستان‌شناسی سرزمینی نمودار می‌سازد. حوزه فرهنگی شرق ایران که منطبق است بر بخش‌های جنوبی خراسان بزرگ و مناطقی از شمال سیستان، بستر وقایع تاریخی مهمی بوده است. خراسان جنوبی در درازای تاریخ، فراز و نشیب‌های بسیاری را سپری کرده و در دوران تاریخی به‌عنوان بخشی از ایالت آریه و در دوران اسلامی با عنوان قهستان/کوهستان شناخته می‌شده است. چارچوب جغرافیایی و سیاسی فعلی منطقه متشکل از مناطق کویری در نیمه جنوبی و غربی و بخش‌هایی از شرق است و بخش‌های شمالی و مرکزی آن را بیشتر کوه‌ها و دشت‌های میان‌کوهی تشکیل می‌دهد. خراسان جنوبی در دوران تاریخی به دلیل قرار گرفتن در مسیر ارتباطی ایالت‌های شرقی شاهنشاهی و قرار گرفتن بین دو محدوده جغرافیایی و سیاسی مهم چون زرنکه/سیستان و خراسان/پارت نقش مهمی در تحولات سیاسی این دوران داشته و بررسی داده‌ها و شواهد باستان‌شناختی به جامانده از این دوران، این مهم را تأیید می‌کند. بافت جغرافیایی این منطقه و قرار گرفتن در میانه ایالت‌های شرقی ایران‌شهر باعث گردیده تا این محدوده در دوران تاریخی به‌عنوان حلقه ارتباطی میان شرق و مرکز شاهنشاهی و در دوران اسلامی به عنوان دروازه خراسان و انبار غله ایران به حساب آید. پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع میدانی و کتابخانه‌ای نگاشته شده است. پژوهش انجام شده با هدف مطالعه شواهد باستان‌شناختی به‌دست آمده از دوران تاریخی (عصر آهن III - ساسانی) در محدوده سیاسی خراسان جنوبی انجام گرفته و در تلاش است به این پرسش‌ها پاسخ دهد؟ ۱- بیشترین پراکنش محوطه‌ها در چه بازه زمانی عصر آهن در منطقه خراسان جنوبی است؟ ۲- ارتباطات فرهنگی منطقه خراسان جنوبی با کدام مناطق بوده است؟

کلیدواژگان: خراسان جنوبی، دوران تاریخی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی.

مقدمه

از جنوب خراسان بزرگ (قَهستان/کوهستان دوره اسلامی) به‌عنوان محل زندگی سگرتی‌ها و یا آسگرتی‌ها نام برده شده است (فاگل سانگ، ۱۳۹۷: ۱۰۶؛ Eilers, 2011). شکل پوشاک و برخی از رزم‌افزارها و تولیدات این قوم، در نقش برجسته‌های تخت‌جمشید (اشمیت ۱۳۴۲: ۸۷، لوحه ۴۲) و همچنین پیشتر در سنگ‌نبشته بیستون از آنان نام برده شده است (شارپ ۱۳۴۶: ۵۲، بند ۱۴). پژوهش‌گران بر این عقیده‌اند که محل سکونت این قوم، جنوب پارت (خراسان جنوبی) تا شمال درنگیان/زرنک (سیستان ایران) و غرب آریه (هرات) بوده است (ویسهوفر ۱۳۸۰: ۱۰۱؛ لباف‌خانیک، ۱۳۷۷: فرجامی ۱۳۸۸، فرجامی، ۱۴۰۱: ۵۱). بسیاری از جای‌نام‌ها از قدمت و دیرینگی این منطقه حکایت دارد (جای-نام‌هایی چون باغران، سورگ، بیدخت، گیو و نوبهار). نام قَهستان را برای اولین بار در آثار قرن سوم هجری مشاهده می‌کنیم، به این معنی که ابن‌رُسته اصفهانی، ابن خردادبه و قدامه بن جعفر قَهستان را از خوره‌های خراسان به‌شمار آورده‌اند (ابن‌رُسته، ۱۳۶۵: ۱۲۱؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۶۲ و قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۱۳۹) و کمی بعد ابن‌فقیه همدانی قَهستان را از مضافات ایرانشهر (نیشابور یا ابرشهر) می‌داند (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۱۷۱).

محدوده جغرافیایی و سیاسی کنونی خراسان جنوبی در روند تاریخ، تغییراتی را در خود دیده، چرا که در دوران تاریخی نه‌بندان بخشی از سیستان یا زرنک تاریخی بوده (لباف‌خانیک و همکاران، ۱۴۰۰) و در دوران اسلامی نیز همین روند را تا حدودی طی کرده است (ملک شاه حسین، ۱۳۴۴: ۱۸). بخش‌های دیگر خراسان در دوران تاریخی بخش جنوب غربی آریا/هرویو را شامل می‌شده و بخش‌های شمالی‌تر آن را می‌توان با قسمت‌های جنوبی پارت وابسته دانست (فرجامی، ۱۴۰۱). با این اوصاف، خراسان جنوبی یا قوهستان دوران اسلامی را عمدتاً وابسته به خراسان پنداشته‌اند و آن را کوهستان خراسان می‌خوانده‌اند (ابن‌رُسته، ۱۳۶۵: ۱۲۱ و فاگل سانگ، ۱۳۹۷: ۳۸). مهم‌ترین ویژگی که در قرون نخستین اسلامی باعث اهمیت و شهرت این چارچوب جغرافیایی شد و نشان‌گر اهمیت آن در قبل از اسلام، به‌ویژه دوره ساسانی است؛ ظهور جنبش‌های آزادی‌خواهی و شکل‌گیری تلاش‌هایی بر ضد سلطه اعراب در منطقه جنوب خراسان (طبری، ۱۳۷۵: ۵؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۱/۴۹۴۹؛ تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۷۶ - ۱۷۲ و ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۴/۱۶۶۸). اهمیت دیگر این منطقه اینک، خراسان جنوبی در مسیر راه‌های ارتباطی مراکزی چون هرات، نیشابور، کرمان و سیستان قرار داشته و این مسیرها اهمیت خود را تاکنون حفظ کرده‌اند. (میکانیک، ۱۳۸۳: ۱۶۲).

روش پژوهش: این پژوهش، به دو صورت مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده که در تحقیقات میدانی، بررسی، کاوش و جمع‌آوری داده‌های باستان‌شناسی و برداشت اطلاعات معماری از محوطه‌های مورد مطالعه انجام شده و در مطالعات کتابخانه‌ای به تجزیه و تحلیل داده‌ها و مقایسه آن‌ها با مناطق هم‌جوار پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مربوط به دوران تاریخی در استان خراسان جنوبی با تعیین عرصه و گمانه‌زنی در محوطه‌های کلاته شاهپوری (نصرآبادی، ۱۳۸۴) و تپه قلعه چهارفرسخ (نصرآبادی، ۱۳۸۴) آغاز شد. کاوش‌های تپه تَخچَرآباد، تحقیقات مربوط به نیمه هزاره اول پیش از میلاد را وارد مرحله جدیدی کرد (دانا، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷). تحقیق مستقل دیگر درباره سفال‌های دوران تاریخی (پارتی - ساسانی) مربوط به مطالعه سفال‌های سطحی دشت نه و دره چهارفرسخ است (لباف‌خانیک و همکاران، ۱۴۰۰). هم‌چنین می‌توان به مقالاتی با عنوان «گزارش مقدماتی کاوش در تپه تَخچَرآباد بیرجند: محوطه‌ای از آغاز دوران تاریخی در شرق ایران» (دانا، ۱۳۹۴)، «قلعه نه‌بندان: شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران» (دانا و همکاران، ۱۳۹۵)، «سنت‌های سفالی اواخر عصر آهن و هخامنشی در شرق ایران» (دانا، ۱۳۹۸)، «چالش‌های گاهنگاری و کاربری سفال‌های مهر شده، مطالعه موردی نمونه قلعه اسرار قَهستان» (مکوندی و همکاران،

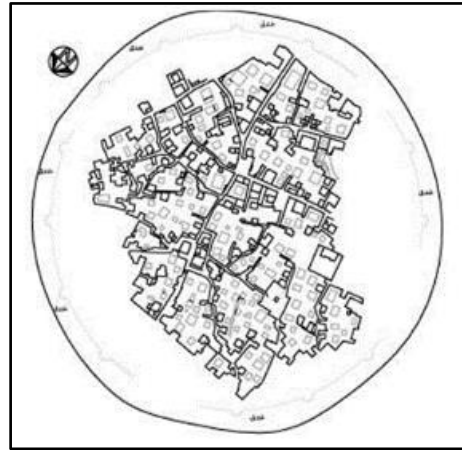
۱۴۰۰)، «قلعه اسرار: محوطه‌ای نویافته از عصر آهن جدید و هخامنشی در شرق ایران» (دانا و همکاران، ۱۴۰۰)، «طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌شناختی سفالینه‌های تپه مود B شهرستان سربیشه- خراسان جنوبی» (مرادزاده و همکاران، ۱۳۹۹)، «ارزیابی نقش عوامل محیطی در شکل‌گیری استقرارهای اشکانی نمونه موردی شهرستان خوسف» (صدیقیان و همکاران، ۱۴۰۰)، «نگاهی به الگوهای استقرارگاهی و سنت‌های سفالگری دوره هخامنشی و پسا‌هخامنشی در استان خراسان جنوبی» (فرجامی، ۱۴۰۱)، «استقرارگاه‌های دوران تاریخی در شاه‌کوه شهرستان نهبندان - خراسان جنوبی (محوطه‌های آتشکده، کلاته بل بتو و گورستان تاسکا)» (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۲) و «درآمدی بر شیوه‌های تدفین پیشاسلامی در استان خراسان جنوبی» (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۲)، اشاره کرد.

ویژگی‌های جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

جغرافیای سیاسی و طبیعی استان خراسان جنوبی: استان خراسان جنوبی به مرکزیت بیرجند با وسعت ۱۵۱۹۱۳ کیلومترمربع، از ۱۱ شهرستان مختلف تشکیل شده است. ارتفاعات خراسان جنوبی از شمال تا جنوب و در جهت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی در سطحی نسبتاً وسیع تا مرز افغانستان و شمال دشت سیستان گسترده شده‌اند و از ارتفاع آن‌ها از جانب شمال به جنوب کاسته می‌شود (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸: ۵). مناطق پست و هموار، شامل زمین‌ها و دشت‌هایی هستند که در قسمت‌های شمال‌غرب، مرکز، غرب و جنوب‌غرب استان در حد فاصل رشته‌کوه‌ها و ارتفاعات قرار گرفته‌اند. این دشت‌ها به سبب هموار بودن زمین، شرایط مناسب کشاورزی و وجود راه‌های ارتباطی، جاذب جمعیت قابل ملاحظه‌ای است. دشت‌های جنوب و جنوب‌غربی استان، گاه از هر نوع پوشش گیاهی عاری هستند و به دلیل مجاورت با بیابان لوت، دارای اقلیم خشک و نامطبوعی است و زمین‌های قابل سکونت در معرض حمله شن‌های روان قرار دارند (حاجی‌پور و دیگران ۱۳۹۳: ۲۰). رسوبات کواترنر در استان به صورت مخروط افکنه‌ها، پادگانه‌های آبرفتی، نهشته‌های دانه‌ریز، گلوت‌ها، دق‌ها و رسوبات تبخیری هستند که در برخی از آنها به دلیل شیب کم و وجود منابع آب و خاک نسبتاً حاصل‌خیز، محل فعالیت‌های زراعی بوده و بسیاری از روستاها و شهرهای استان در این مناطق به وجود آمده‌اند (هادی‌نیا و دیگران، ۱۳۹۳: ۳). قرار گرفتن خراسان جنوبی در ناحیه اقلیمی بیابانی شرق ایران، سبب شده تا بیشتر جریان آب‌های سطحی استان، موقتی و فصلی بوده و رود دائمی در آن وجود نداشته باشد. متوسط بارندگی سالیانه استان به ۱۱۸ میلی‌متر می‌رسد که اغلب به صورت بارش‌های رگباری و غیر متناوب است (حاجی‌پور و دیگران ۱۳۹۳: ۲۱). پوشش گیاهی به دلیل تنوع آب و هوایی و وجود ناهمواری‌ها، در نواحی کوهستانی فشرده‌تر و از استپ‌های کوهستانی تشکیل شده، ولی در نواحی شرقی، جنوبی و غربی پوشش گیاهی تُنک‌تر و گیاهان شورپسند وجود دارد (یاری اردکول و همکاران، ۱۳۸۴). جغرافیای منطقه از گذشته‌های دور به گونه‌ای بوده که به دلیل خشکی زیاد، دارای آب و هوای سردی است و دامداری در آن، راه عمده امرار معاش مردم بوده و از پشم دام‌ها در تولید پارچه استفاده می‌برده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۳۶؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲۹۱؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۴۰۲ و بیت، ۱۳۶۵: ۶۲). شاید بتوان گفت این منطقه در گذشته عمدتاً مکان استقرار/زیستگاه مردمان بدوی کوچ‌نشین بوده است (فاگل سانگ، ۱۳۹۷). علاوه بر این، به دلیل قرار گرفتن در انتهای شرقی و شمالی دو بیابان کویر مرکزی و بیابان لوت، این استان مسیر دسترسی به بخش‌های شرقی ایران‌شهر و همین‌طور نیمه شمالی خراسان و آسیای مرکزی بوده است (اصطخری، ۱۳۷۳: ۲۴۱).

جغرافیای تاریخی استان خراسان جنوبی: نبود پژوهش‌های کافی در خراسان جنوبی، موجب شده که شناخت پژوهش‌گران از این منطقه اندک بوده و بیشتر محدود به آثار شاخص، به‌ویژه از دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) باشد. اشکانیان حضور پُرننگی در قُهبستان به نسبت ساسانیان و هخامنشیان داشته‌اند و این را می‌توان از آثاری که در

این پهنه جغرافیایی به آنها منتسب شده، ملاحظه کرد. بر اساس تاریخ اساطیری ایران زمین، قهستان را سام بن نریمان ساخت (ملک شاه حسین، ۱۳۴۴: ۱۸). در دوره فرمانروایی فریدون از پادشاهان پیشدادی، قلمرو حکومت وی به سه قسمت تقسیم شد که در این میان قهستان به ایرج واگذار گردید (سعیدزاده، ۱۳۷۱: ۶۷). در عهد کیانیان، کیخسرو بر توران پیروز و قهستان را به گودرز داد (شاطری، ۱۳۸۵: ۵۲). بلاذری و ابن‌خردادبه، به تقسیم‌بندی خراسان در دوره ساسانی اشاره دارند که خراسان زیر سلطه پادوسبان اسپهبد شرق است و چهار مرزبان دارد که هر یک بر ربعی از خراسان حاکم بوده‌اند (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۸۵ و ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۳). در منظومه فخرالدین اسعد گرگانی چندین بار از قهستان نام برده شده است (گرگانی، ۱۳۸۹: ۴۶۱ و ۴۵۱). اطلاعات مربوط به اقوام و مرزهای شرقی ایران در دوران تاریخی بیشتر جنبه کلی‌گویی دارد و کمتر در نوشته‌های تاریخ‌نویسان این دوره، به این منطقه اشاره شده (لوکونین، ۱۳۵۰: ۲۵۱) و تنها راجع به شهر نهبندان، ایزیدور خاراکسی آن را یکی از ایستگاه‌های بین‌راهی دانسته است (خاراکسی، ۱۳۸۱: ۶). از جمله سازه‌های مهم دوره اشکانی این منطقه می‌توان به قلعه نهبندان (دانا و دیگران، ۱۳۹۵)، قلعه طبس مسینا (شکل ۱) و محوطه تخچرآباد (سازه احتمالاً مذهبی)، اشاره کرد (دانا، ۴-۱۳۹۳؛ شکل ۲) که به شیوه معماری دوره اشکانی و به صورت مدور همراه با برج‌هایی روی بدنه آن ساخته شده است.

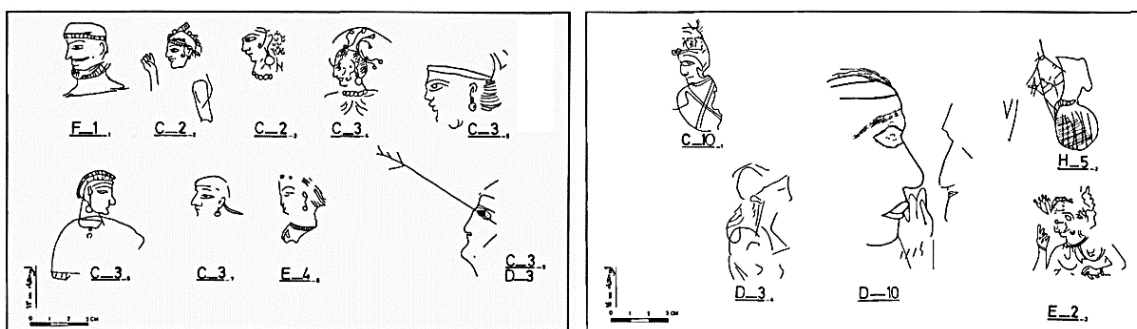
شکل ۱: نقشه قلعه طبس مسینا (بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی) شکل ۲: تپه تخچرآباد (دانا، ۱۳۹۶)

به جز سازه‌های تاریخی، کتیبه‌ای معروف به کال جنگال در نزدیکی شهر خوسف، نیز باقی مانده که مربوط به دوره اشکانی است (شکل ۳). در این منطقه نقش مردی روی کوه کنده شده که دست چپش را به کمر زده و با دست راست گوش شیری را گرفته است. بر بالای سنگ تقریباً به موازات پشت شیر، نوشته‌ای در دو سطر آریب به خط گشته‌دبیره اشکانی کنده شده است. این نوشته که به زبان پهلوی اشکانی است، چهار واژه بیشتر ندارد و چنین خوانده می‌شود: «گر ارتخستر نخوری خشتر» و معنی آن این است: «پور اردشیر نخور شهریان» (رضایی و کیا، ۱۳۳۰: ۱۴ و حسنی، ۱۳۹۱: ۵۳). فرای با توجه به پارتی بودن نوشته آن را به سده سوم میلادی پیوند می‌دهد (فرای، ۱۳۴۵: ۴۰-۴۱).

شکل ۳: سنگ‌نگاره کال جنگال (بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی)

از جمله مستندات دیگر در پیوند با دوران تاریخی به‌ویژه دوره ساسانی، می‌توان به سنگ‌نگاره لاخ مزار اشاره کرد که در مجاورت روستای کوچ بر کوه بغیاج واقع شده است (لباف خانیکی و بشاش کنزق، ۱۳۷۳: ۹). سنگ‌نگاره لاخ مزار با ابعاد $4/5 \times 5/5$ متر و شامل ۳۰۷ نقش مختلف است. علاوه بر آن، خطوط شکلی نیز در این سنگ‌نگاره دیده می‌شود، کتیبه‌های پهلوی (۸۱ مورد)، فارسی (هشت مورد) و عربی (۳۵ مورد) در این صخره قابل ملاحظه است. به‌طور کلی تمامی کتیبه‌های لاخ مزار را می‌توان در چند دوره پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی، تاریخ‌گذاری کرد. چهره‌نگاری‌های این تصاویر با توجه به مشابهت‌های آن به سایر چهره‌های دوره اشکانی (دو مورد)، به این دوره نسبت می‌دهند. بسیاری از نقش‌های دوره تاریخی به سبک دوره ساسانی شکل شده‌اند که از میان نقش بزم عروسی قباد ساسانی و دختر آخشنواز هپتالی است. با توجه به بعضی اسناد تاریخی، وجود هپتالیان در این دوره (قرون پنجم و ششم میلادی) نیز در این مکان قابل ملاحظه است (لباف خانیکی و بشاش کنزق، ۱۳۷۳: ۹ تا ۳۴).

شکل ۴: برخی نقش‌های سنگ‌نگاره لاخ مزار روستای کوچ - سمت راست پائین چهره منسوب به قباد (لباف خانیکی و بشاش کنزق،

۱۳۷۳: ۴۶)

از دوره ساسانی در میغان و بصیران، در غرب بیرجند و شرق کوه‌شاه دو آبادی کوچک به نام آتشکده بالا (شکل ۵) و پائین وجود دارد؛ در نزدیکی همین محل قلعه گبری یا قلعه‌زری وجود دارد که در حدود یک قرن قبل سرپرسی سایکس از آن دیدن کرده و آن را شبیه قلعه‌کوه قاین و نه‌بندان دانسته است (سایکس، ۱۳۳۶: ۴۰۸). در اواخر دوره ساسانی حکومت قُهستان در دست خاندان قارن بوده است. این خاندان، از خاندان‌های مشهور دوران پیش از اسلام بوده‌اند. مؤلف تاریخ بهارستان، وی را قارن بن بختگان از خاندان سوخرا دانسته است (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۷). در دوران قبل از اسلام و براساس نوشته‌های آگاکپوس در دومین سال حکومت بلاش (۴۸۵ میلادی) که در مورد مسائل شمال خراسان بحث می‌کند، می‌توان نتیجه گرفت که احتمالاً به دلایلی، هرات و شهرهای جنوبی خراسان پی در پی مورد غارت هیاطله (شاخه کادیشیر) قرار داشته است (حبیبی، ۱۳۶۷: ۶۸۳). در شرح حال خسرو پرویز نیز آمده که کوشش

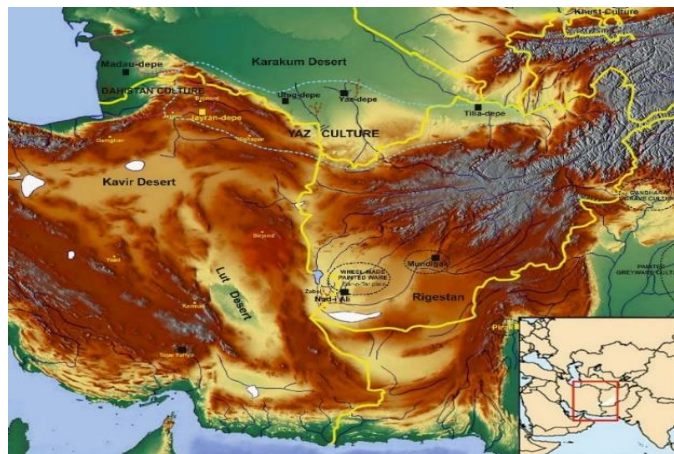
قباد در رهایی این منطقه از دست هیاطله نتیجه‌ای نداشته، لذا سعی او بر توافق و سازش بوده است. در آستانه حمله اعراب به ایران نیز این منطقه تا زیر نفوذ هیاطله قرار داشته است (لباف خانیکی، ۱۳۹۶: ۱۵۲).

شکل ۵: یافته‌های پایه‌های یک سازه معماری دوره ساسانی در روستای آتشکده بالا - شهرستان نهبندان (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۷)

خراسان جنوبی در عصر آهن III

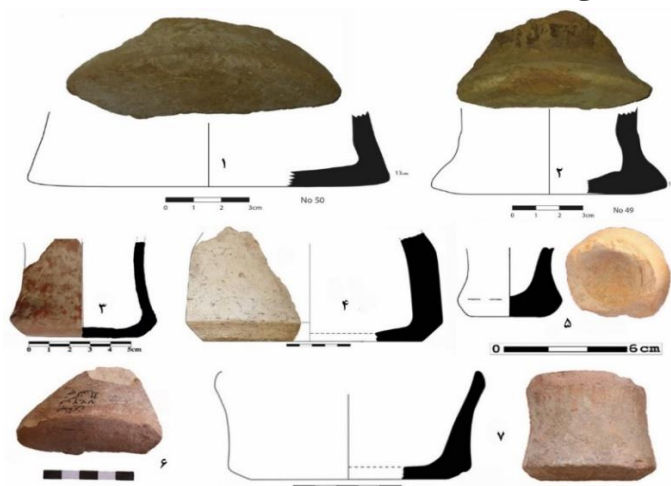
عصر آهن (سده‌های ۶ تا ۸ پ.م) که به‌عنوان آغاز دوران تاریخی در فلات ایران قلمداد می‌شود، در نیمه شرقی ایران کمتر شناخته شده است. بدیهی است که گستره شرقی ایران در این دوره نمی‌تواند خالی از سکنه بوده باشد و بدون شک کمبود بررسی‌های باستان‌شناختی و عدم شناخت مشخصه‌های مادی و فرهنگی ایران عصر آهن شرق ایران، در این موضوع دخیل است (دانا، ۱۳۹۴: ۵۹). بخش‌های جنوبی خراسان نسبت به دالان کوهستانی شمالی خراسان در بین کپه‌داغ، بینالود، شاه‌جهان و البرز شرقی، کم‌آب‌تر و خشک‌تر است، ولی در امتداد رودهای نه‌چندان پرآب آن، دره‌های حاصل‌خیزی هم وجود دارد که کشاورزی کوچک مقیاس را ممکن ساخته است هر چند عمده زندگی و معیشت مردم از راه دامداری بوده و به شهادت سیاحان اروپایی تا یک سده قبل، تجارت پشم در اینجا رواج داشته است (فاگل‌سانگ، ۱۳۹۷: ۳۳ و وحدتی، ۱۳۹۹: ۱۷۰؛ شکل ۶).

شکل ۶: حوزه‌های فرهنگی عصر آهن در شرق ایران و مناطق همجوار (وحدتی، ۱۳۹۹: ۱۷۰)

در منطقه خراسان جنوبی، تاکنون محوطه‌های انگشت‌شماری به این دوره منسوب شده‌اند که این موضوع باعث ایجاد مشکلاتی در زمینه شناخت، گاهنگاری مقایسه تطبیقی داده‌ها و یافته‌های باستان‌شناختی این منطقه شده است. با توجه به اینکه در نیمه شمالی خراسان (خراسان رضوی و شمالی) نفوذ فرهنگ یاز III دیده می‌شود، ولی همان‌گونه که گفته شد شناخت درستی از سفالینه‌های مرتبط با این دوران وجود ندارد و تنها یک گونه سفالی منسوب به این دوره، در برخی از محوطه‌های استان مورد شناسایی قرار گرفته است. لیوان‌های استوانه‌ای - مخروطی، از سفالینه‌های

عصر آهن که تا دوره هخامنشی/پس‌هخامنشی در شرق ایران رواج داشته است (Genito, 1990 و وحدتی، ۱۳۹۹) و به‌ندرت در خارج از شرق ایران و در فارس نیز گزارش شده است (عسکری چاوردی و کالیبری ۱۳۹۳: ۱۷۶، محوطه ۷۶ – ۱، ش. ۲۱۴۵ و Askari Chaverdi & callieri 2009: 26). این ظرف دارای کف کاملاً تخت بوده و بدنه با انحنایی به سمت بیرون است. گاهی تفاوت‌های جزئی در ریخت این نوع سفال، در بخش‌های مختلف دیده می‌شود. نمونه‌های این لیوان، در دهانه غلامان (زهبری ۱۳۹۱: لوحه ۹۰؛ زهبری و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۹ و ۷۰، شکل ۶ و ۷ و Genito, 1990: 591). در نیمه شمالی خراسان در دشت اسفراین (Vahdati 2015: 273, fig. 11, no13)، دره اترک (Ricciardi,) (Lhuillier, et.) (1980: 61, fig. E, no. 6)، مرو (Boroffka, et. al 2013, fig7, no3) و وحدتی، ۱۳۹۹: ۱۹۷) و آغ‌تپه (Genito, 1990: 591) از دوره هخامنشی به دست آمده که پژوهش‌گران روس هم بر هخامنشی بودن این ظروف و تطبیق آنها با مرحله یاز III تاکید دارند (وحدتی، ۱۳۹۹: ۱۹۷). در شمال غربی افغانستان (هرات) در میان یافته‌های سفالی قلعه اختیارالدین، نمونه‌هایی از لیوان‌های استوانه‌ای – مخروطی با کف تخت شناسایی شده است (Franke (2017: 87, fig. 90). از این گونه سفالی در استان خراسان جنوبی، از محوطه آنبزپشته (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۳ و فرجامی، ۱۳۹۹) چنین لیوان‌هایی به دست آمده (شکل ۶، ش ۴) که با نمونه مربوط به قلعه کهنه قندهار (Helms, 1997: 376, fig. 210) مشابهت دارد. در شهرستان نهبندان نیز از محوطه‌های کلاته شاهپوری و گرگه (فرجامی، ۱۴۰۱) در دره چهارفرسخ نهبندان (شکل ۷، ش ۳ و ۷) و در دشت نیم‌بلوک نیز از محوطه گندری که بیشتر به عنوان یک محوطه پارتی و ساسانی شناخته می‌شود (یوسفی، ۱۳۸۷)، نمونه‌ای از این لیوان‌ها به صورت داغ‌دار گزارش شده است (شکل ۶، ش ۶). در بررسی شهرستان خوسف در جنوب استان و از دوکوهه (یوسفی، ۱۳۸۹) نیز نمونه این گونه ظروف به صورت داغ‌دار به دست آمده که تنها بخش پائینی آن باقی مانده است (شکل ۷، ش ۵). دو نمونه از این فرم لیوان، در جریان کاوش‌های قاچاق در تپه پی‌گذار خونیک بالا در شهرستان قاینات شناسایی شده (شکل ۷، ش ۱ و ۲) که گواه پراکنش این گونه سفالی در بخش‌های مختلف استان است.

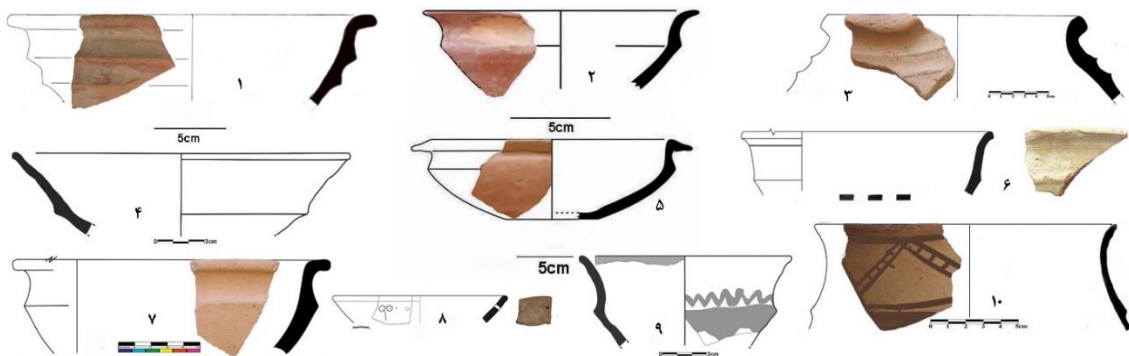
شکل ۷: نمونه لیوان‌های استوانه‌ای – مخروطی منسوب به دوره هخامنشی/پس‌هخامنشی از استان خراسان جنوبی (نگارندگان)

علاوه بر لیوان‌های استوانه‌ای مخروطی که به‌عنوان یک گونه شناخته شده و ویژه مربوط به عصر آهن III و هخامنشی به حساب می‌آیند، برخی از پژوهش‌گران با توجه به داده‌های سطحی و برخی ویژگی‌های تزئینی معتقدند که برخی از این شکل‌های تزئینی نیز در پیوند با این دوران هستند. نمونه این شکل‌ها، تزئین پرده به‌دست آمده از محوطه‌های تخچرآباد بیرجند، دوکوهه خوسف، تپه گبری مود سربیشه و قلعه اسرار در میان است که پژوهش‌گر آن معتقد است، با توجه به اثر مهر استامپی به‌دست آمده همراه این نقوش، می‌توان این سفالینه‌ها را مربوط به عصر آهن دانست (دانا، ۱۳۹۸: ۴۰۵). گونه دیگر تزئین شناسایی شده از محوطه‌های منسوب به عصر آهن در خراسان جنوبی،

سفال با نقش مثلثی است که تاریخی از ۴۰۰ تا سده دوم پیش از میلاد برای آنها تعیین کرده‌اند (Kawami, 1992: 194, Dyson, 1999). این گونه تزیین، از قلعه قوچو/باغ گلشن و تپه برج چشمه مولید بیرجند شناسایی شده است (فرجامی، ۱۴۰۱). با وجود این، اجماعی در مورد تاریخ گذاری این شکل از تزیین وجود نداشته و بازه زمانی طولانی را در بر می‌گیرد. گونه دیگری از ظروف که دارای زاویه در زیر لبه و یا لبه تخت هستند که از برخی محوطه‌های استان به‌دست آمده‌اند و به‌عنوان گونه زورقی یا S شکل در دوره هخامنشی رایج شده‌اند را به عصر آهن منسوب می‌کنند (دانا، ۱۳۹۴: ۶۷). یافته دیگری که در خراسان جنوبی به عصر آهن III نسبت داده می‌شود، سفال مهر شده‌ای است که از قلعه اسرار در شهرستان درمیان به‌دست آمده و بررسی و مقایسه تطبیقی آن نشان می‌دهد که این سفال تولید محلی است و مهر استوانه‌ای استفاده شده روی آن نیز سبک محلی نیمه اول هزاره اول پیش از میلاد را دارد (دانا، ۱۴۰۰: ۱۰۶ و مکوندی و همکاران، ۱۴۰۰).

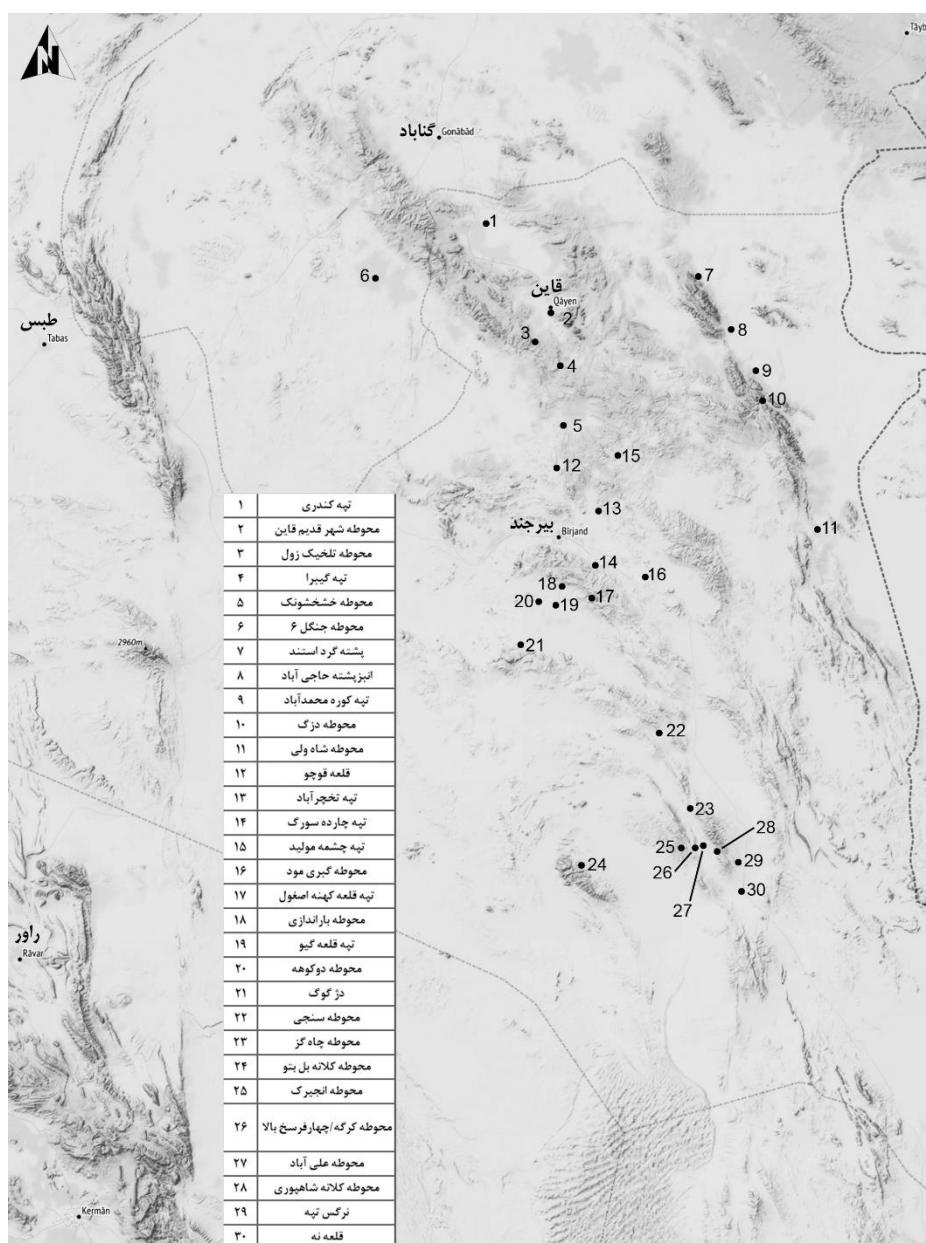
خراسان جنوبی در دوره هخامنشی و پسا هخامنشی

پژوهش‌های مربوط به دوره تاریخی/هخامنشی در استان خراسان جنوبی با گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و حریم در محوطه‌های شاه‌ولی درمیان (زعفرانلو، ۱۳۸۲)، کلاته شاهپوری (نصرآبادی، ۱۳۸۴) و تپه قلعه چهارفرسخ نهبندان (نصرآبادی، ۱۳۸۴) آغاز شد. سپس با آغاز بررسی‌های باستان‌شناختی در دهه ۱۳۹۰ چند محوطه منسوب به این دوره گزارش شد. در شهرستان بیرجند، محوطه برج چشمه مولید (فرجامی، ۱۴۰۱) و در جنوب استان در منطقه نهبندان محوطه‌های گرگه، آنجیرک، چاه گز، نرگس تپه، قلعه نه، محوطه علی‌آباد، کلاته بل بتو (فرجامی، ۱۴۰۱) و محوطه سنجی (هاشمی زرج آباد، ۱۳۹۱) در پیوند با دوره هخامنشی و پسا هخامنشی شناسایی شده‌اند. در بررسی باستان‌شناختی شهرستان خوسف نیز چند محوطه از دوران تاریخی شناسایی شد که مهم‌ترین آنها، دوکوهه و دژ گوگ (صدیقیان، ۱۳۹۳) است که با توجه به داده‌های سطحی و وسعت استقراری که دارند، استقرارهای بزرگ و مرکزی در این دوران بوده‌اند (صدیقیان و همکاران، ۱۴۰۰). محوطه باراندازی (فرجامی، ۱۴۰۱) و تپه قلعه گیو (زعفرانلو، ۱۳۸۳) دیگر محوطه‌های منسوب به دوره هخامنشی و پسا هخامنشی شهرستان خوسف هستند. در بررسی باستان‌شناسی شهرستان قاین، درمیان، سرایان، سربیشه و زیرکوه نیز محوطه‌های تلخیک زول، شهر قدیم قاین، سرتخته باراز، گندری، تجن، خشخشونک (قلی‌نژاد، ۱۳۹۴، قلی‌نژاد، ۱۳۹۵ و عنانی، ۱۳۹۵)، شاه‌ولی درمیان (فرجامی، ۱۴۰۱) جنگل ۶ سرایان (عنانی، ۱۳۹۰)، قلعه کهنه اصغول سربیشه (فرجامی، ۱۳۹۲) و زیرکوه (پشته‌ی اوستا، پشته گرد استند، آنب‌پشته، تپه کوره محمدآباد، پل گبری دارج بالا، محوطه دزگ، تپه قلعه دارج پائین، تپه سالک‌آباد) چند محوطه از دوره هخامنشی شناسایی شد (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۳، قلی‌نژاد، ۱۳۹۴ و فرجامی، ۱۴۰۱؛ شکل ۸).

شکل ۸: نمونه سفالینه‌های شاخص منسوب به دوره هخامنشی/پسا هخامنشی در استان خراسان جنوبی (فرجامی، ۱۴۰۱)

کاوش‌های تپه تَخچَرآباد بیرجند در دهه ۱۳۹۰، تحقیقات مربوط به هزاره اول پیش از میلاد را وارد مرحله تازه‌ای کرد (دانا، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۷). کاوشگر محوطه در مقاله‌ای مستقل، گونه‌های سفالی اوایل دوران تاریخی در خراسان جنوبی را معرفی نمود. طی این پژوهش، سه گونه سفالی معرفی شد که عبارتند از ظروف زاویه‌دار/ (S) شکل، لاله‌ای و منقوش و تخچَرآباد به‌عنوان یک محوطه شاخص این دوره در پیوند با محوطه‌هایی چون دوکوهه خوسف، کرگه چهارفرسخ، تپه کوره محمدآباد زیرکوه، نادعلی و دهانه‌غلامان در سیستان معرفی شد (دانا، ۱۳۹۸). سفالینه‌های دوران تاریخی دشت نه و دره چهارفرسخ در ضمن یک رساله دکتری با عنوان «مطالعه باستان‌شناختی منظر فرهنگی خراسان جنوبی در دوران تاریخی (اشکانی - ساسانی)» مورد پژوهش قرار گرفت (فرجامی، ۱۳۹۹). سفالینه‌های نزدیک به سی محوطه دوران هخامنشی و پسا‌هخامنشی خراسان جنوبی به تفصیل در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به الگوهای استقرارگاهی و سنت‌های سفالگری دوره هخامنشی و پسا‌هخامنشی در استان خراسان جنوبی» به آنها پرداخته شده و چندین گونه و فرم سفالی مربوط به این دوران معرفی شده که تا حدودی نشانگر دوام برخی سنت‌های سفالی از پیش از تاریخ تا دوران تاریخی در منطقه بوده و هم‌چنین رواج برخی گونه‌های سفالی رایج در سراسر شاهنشاهی در محدوده فرهنگی خراسان جنوبی می‌باشد (فرجامی، ۱۴۰۱). بررسی گونه‌های سفالی محدوده‌های مختلف در پهنه خراسان جنوبی، نشان از ویژگی‌های تا حدودی متفاوت در هر محدوده یا حوزه جغرافیایی دارد که معمولاً با مرزهای طبیعی از یکدیگر جدا می‌شوند. سنت‌های سفالگری دوره هخامنشی را می‌توان ادامه سنت سفالگری عصر آهن III دانست، چرا که بسیاری از اشکال سفالی این دوره در سفالینه‌های دوره بعد یعنی دوره هخامنشی به‌چشم می‌خورد (عطائی ۱۳۸۳: ۳۴۲). سفال دوره هخامنشی در خراسان جنوبی شامل سفال‌های منقوش با گل آخری و هم‌چنین تعداد محدودی دارای نقش کنده مشابه نقوش کنده لیوان‌های بومی دهانه‌غلامان (Sajjadi & Sabermoghaddam, 2004: 294, fig. 5؛ زهبری و همکاران، ۱۳۹۳) است. هیچ نمونه‌ی لعاب‌داری در میان سفال‌های مکشوفه در خراسان جنوبی از این دوره شناسایی نشده است. پژوهش‌های نوین در سطح استان نشان می‌دهد که پراکنش محوطه‌های مربوط به دوره هخامنشی/پسا‌هخامنشی در نیمه غربی استان بسیار اندک بوده و بیشتر استقرارگاه‌ها در بخش‌های مرکزی و جنوبی شکل گرفته‌اند (شکل ۹).

شکل ۹: پراکندگی محوطه‌های هخامنشی و پسا هخامنشی در خراسان جنوبی (فرجامی، ۱۴۰۱: ۵۴)

خراسان جنوبی در دوره اشکانی

خراسان جنوبی در دوره اشکانی را به دلیل هم‌جواری با سیستان و تأثیر برهمکنش‌های فرهنگی یک منطقه پر جنب و جوش و پر از سکونت‌گاه‌های انسانی کوچک و بزرگ می‌توان دانست. به نظر می‌رسد، بالاترین تعداد سکونتگاه‌های دوران تاریخی در پیوند با این دوره تاریخی باشد^۱ که این موضوع در نیمه دوم دوره ساسانی و هجوم اقوام مهاجم به خصوص هپتالیان و تغییرات آب و هوایی در سده‌های نخستین اسلامی این روند کاهشی می‌شود (فرزین، ۱۳۹۵: ۲۵۰). همان‌گونه که پیشتر گفته شد، مهم‌ترین آثار دوره اشکانی در خراسان جنوبی، نگاره مرد پارتی کال جنگال و کتیبه‌های پیرامون آن و سنگ‌نگاره لایخ مزار می‌باشد. کتیبه کال جنگال که نقش و نام یک ساتراپ (خشثب -

^۱ - با توجه به بررسی‌های باستان‌شناسی که در پهنه این استان صورت گرفته، نزدیک به یکصد اثر دوره اشکانی در این منطقه شناسایی شده که نسبت به دوره قبل و بعد از خود، تغییرات زیادی را نشان می‌دهد (نگارندگان).

شهربان) اشکانی را به خط و زبان پهلوی اشکانی در بر دارد، نشان می‌دهد که ناحیه قهستان یکی از ایالت‌های شاهنشاهی اشکانی و احتمالاً خوسف (به مرکزیت محوطه دوکوهه) ساتراپ‌نشین آن ایالت بوده و این کتیبه به فرمان یکی از ساتراپ‌نشین‌های اشکانی آنجا به نام گر اردشیر (ارتخشتر) در پایان دوره اشکانی و آغاز دوره ساسانی کنده شده است (رضائی، ۱۳۸۱؛ حسنی، ۱۳۹۱: ۵۳، و محمودی‌نسب و همکاران، ۱۴۰۱).

شاخص‌ترین شهر خراسان در دوره اشکانی، نهبندان با دژی دایره‌ای شکل مشابه آنچه که در فیروزآباد فارس ساخته شده بود که شوربختانه شهر کهن نه به دلیل توسعه ساختارهای شهری مدرن، بیشتر بخش‌های آن در زیر شهر کنونی باقی مانده و هر از گاهی با فعالیت‌هایی عمرانی که در سطح شهر کنونی صورت می‌پذیرد، یافته‌های باستانی مرتبط با دوره اشکانی به دست می‌آید که شاخص‌ترین آنها، پیدایی دو خمره تدفین در حین برنامه آبرسانی در شهر در دهه ۱۳۸۰ است (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۲؛ شکل ۱۰). نه/نهبندان از مهم‌ترین ایستگاه‌های پارتی در خراسان جنوبی بوده که ایزیدور خاراکسی از آن به‌عنوان یکی از ایستگاه‌های مهم ارتباطی در مسیر راه شرق به غرب و شمال جنوب در این منطقه از آن یاد کرده اند (خاراکسی، ۱۳۸۱: ۶) و سایکس آن را مهم‌ترین آثار خرابه‌های قدیمی در مشرق ایران دانسته است (سایکس، ۱۳۳۶: ۴۰۹). مستوفی می‌نویسد: «چون اردشیر بابگان در مفازه شهر نه بساخت شاپوربن اردشیر حاکم خراسان بود از پدر شهر نه را درخواست کرد و او مضایقه نمود، شاپور را غیرت آمد و آنجا تجدید عمارت کرد و نه‌شاپور نام نهاد» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۸). داده‌های به دست آمده از کاوش‌ها و برنامه‌های باستان‌شناسی در این شهر شاخص دوران اشکانی نشان از اهمیت آن در این بازه زمانی دارد (لباف‌خانیکی و همکاران، ۱۴۰۰). بررسی‌های انجام شده سالیان اخیر در پهنه خراسان جنوبی منجر به شناخت محوطه‌های زیادی در پیوند با دوران تاریخی به خصوص اشکانی شده و نشان می‌دهد که این محوطه‌ها در دوره اشکانی دارای بیشترین وسعت و گستره استقرار بوده‌اند که اهمیت آنها، اهمیت منطقه را در این بازه زمانی در محدوده ایرانشهر نشان می‌دهد. محوطه علی‌آباد چهارفرسخ، محوطه‌ای وسیع (۲۰۰ هکتار) است که به دلیل وجود یک قلعه، قبرستان و تدفین‌های پشته سنگی مربوط به دوران تاریخی شهرت دارد (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۲). نکته بارز این محوطه، وجود پشته‌های مصنوعی مشابه ساختار کورگان‌های سکایی (؟) در آن است (فرجامی، ۱۴۰۱). سفال جمع‌آوری شده از سطح محوطه آب‌جو، بازه زمانی هخامنشی تا ساسانی را در بر می‌گیرد. شیوه‌های مختلف تزئین روی سفالینه‌های محوطه آب‌جو دیده می‌شود، از شیوه‌های مختلف تزئین شیاردار گرفته تا گونه لوندو، نمرد، تزئین افزوده طنابی و کنده موجی و نواری که بیشتر در دوره اشکانی رایج می‌باشد (فرجامی، ۱۳۹۹).

شکل ۱۰: خمره‌های تدفین به دست آمده از شهر کهن نه (نگارندگان)

در نیمه شمالی استان و از کاوش‌های صورت گرفته در گستره شهر کهن قاین و برخی ترانشه‌های ایجاد شده در این پهنه باستانی، سفال و سفال نوشته مربوط به دوران تاریخی (هخامنشی - ساسانی) به دست آمده‌اند که نشان از ایجاد و یا وجود استقرار در پهنه کنونی شهر قاین در دوران تاریخی دارد (لباف‌خانیکی، ۱۳۸۶؛ لباف‌خانیکی، ۱۳۸۷؛ لباف-خانیکی، ۱۳۹۱؛ فرجامی، ۱۴۰۱). تپه قلعه قبرستان و قلعه دختر گریمنج در بررسی باستان‌شناسی شهرستان قاین به

سرپرستی علی حسن‌آبادی شناسایی (حسن‌آبادی، ۱۳۷۵) و در بررسی باستان‌شناسی بخش نیم‌بلوک مورد بازننگری قرار گرفت (عنانی، ۱۳۹۵). سفال‌های فراوانی مربوط به دوره تاریخی از آن به‌دست آمده که بیشتر آنها به دوره ساسانی تعلق دارند (نصرآبادی، ۱۳۸۵). به‌نظر می‌رسد بیشتر فرم‌های خمره به‌دست آمده از قلعه قبرستان فرم‌های بومی منطقه متعلق به دوران تاریخی (هخامنشی تا ساسانی) هستند که کمتر نمونه‌های مشابه آن را در محوطه‌های مناطق هم‌جوار می‌توان مشاهده کرد. تپه گُندری در نیم‌بلوک شامل بقایای قلعه‌ای خشت و گلی مربوط به دوره‌های تاریخی (پارتی و ساسانی) است که در زلزله سال ۱۳۴۷ به‌طور کامل تخریب شد (یوسفی، ۱۳۸۷ و فرجامی، ۱۳۹۹). بررسی داده‌های سطحی محوطه خَشِخِشُونُک در دشت سده، طیفی از یافته‌ها، شامل مواد فرهنگی از دوره هخامنشی تا دوره متأخر اسلامی را نشان می‌دهد (قلی‌نژاد، ۱۳۹۵). داده‌های سطحی تپه گیرا در ۲۰ کیلومتری جنوب قاین، قابل تاریخ‌گذاری به دوره‌های تاریخی (هخامنشی - ساسانی) است (حسن‌آبادی، ۱۳۷۵). سفال‌های برداشت شده از سطح تپه قلعه کهنه خوگ^۲، مربوط به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) و اسلامی (قرون میانی) می‌باشند (نصرآبادی، ۱۳۸۵).

در دامنه شمالی باگران و در شهرستان بیرجند، تپه چارده سورگ را از شاخص‌ترین محوطه‌های دوران تاریخی تا قرون متأخر می‌توان دانست که بررسی و گونه‌شناسی سفالینه‌های سطحی محوطه نشان از گستردگی استقرار در این دوران و به‌ویژه اشکانی است (اسماعیلی، ۱۴۰۰). محوطه گبری مود در سال ۱۳۷۷ تعیین حریم شده (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۷) و کاوش‌های آموزشی دانشجویان باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند در محوطه مود ب از سال ۱۳۹۷ تا سال ۱۴۰۲ به انجام رسیده است (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۸؛ ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ و ۱۴۰۲). داده‌های سطحی مورد مطالعه قرار گرفته از این محوطه، شامل یافته‌هایی از هزاره سوم پ.م. تا دوره ساسانی است (بهداد، ۱۳۹۱ و فرجامی، ۱۴۰۱). علاوه بر این، نتایج پنج فصل کاوش باستان‌شناسی در این محوطه نشان می‌دهد که تپه مود ب در دوره پارتی دارای بیشترین وسعت استقرار بوده و سفالینه‌های به‌دست آمده از آن، دارای قدمتی از اوایل اشکانی تا اوایل دوره ساسانی است (مرادزاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۸).

تپه مود ب یک سازه دایره‌ای شکل داخل یک محیط بیضی شکل است که اطراف آن خندقی ایجاد شده که شواهد این خندق را می‌توان در ترانسه I (A-P4) در فصل اول کاوش تپه مود ب می‌توان مشاهده کرد (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۸). از لحاظ فرم کلی، این سازه معماری قابل مقایسه با سازه معماری در محوطه تخریرآباد است که شامل یک سازه دایره‌شکل خشتی است و اطراف آن را خندقی فراگرفته است (دانا، ۱۳۹۵). سازه‌های معماری شناسایی شده در چهار فصل کاوش، شامل بخش‌هایی از یک دیوار چینه‌ای ستبر به پهنای نزدیک به دو متر که در بخش‌هایی از تپه، بلندایی بیش از یک متر از آن برجای مانده است. به‌نظر می‌رسد ساختارهای معماری در تپه مود با مصالح چینه، خشت و لاشه‌سنگ روی بستر رسوبی و بدون پی سازی ایجاد شده‌اند. کف اولیه فضاها به‌صورت کوبیده و روی سطح رسوبی دشت ایجاد شده و کف ثانویه یا فاز دوم روی این کف قرار گرفته و برخی دیوارها و فضاهای تخریب شده نیز مرمت شده‌اند (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۰: ۱۲۳).

سفالینه‌های به دست آمده از تپه دهنو سرجان دارای تزیین نقوش کنده و شیاری در سطح بیرونی ظرف می‌باشند. از فرم‌های قابل بازناسی می‌توان به خمره‌های با لبه برگشته، کاسه‌های بزرگ و خمره‌های دهانه بسته مربوط به دوران تاریخی (دوره اشکانی) اشاره نمود (صدیقیان، ۱۳۹۴: ۸۱۰). هم‌جوار با دهنو سرجان، سفال‌های قلعه‌دختر بیدسک دارای خمیره‌ای به رنگ نخودی، قهوه‌ای و قرمز با پوشش گلی غلیظ قرمز و صورتی و پوشش گلی رقیق به

^۲- این محوطه در زمستان ۱۳۹۹ و در پی هجوم غارتگران میراث فرهنگی به طور کامل تخریب شد (نگارندگان).

رنگ خمیره و با پرداخت دست مرطوب است که همگی چرخ‌سازند. یک قطعه از سفال‌ها روی لبه، تزیینات ناخنی دارد و قطعه دیگر با نقوش کننده شیاردار تزیین شده که می‌توان آنها را مربوط به دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) منسوب کرد (دانا، ۱۳۹۴: ۸۸۲ و فرجامی، ۱۳۸۵). بی‌شک بنای سترگ ارگ/قلعه طبس مسینا را شاخص‌ترین بنای دوران تاریخی شهرستان درمیان و دومین بنای دوران تاریخی/اشکانی در خراسان جنوبی می‌توان دانست که با خشت، چینه و گل ساخته شده و ساختاری دایره‌ای شکل با ۱۵ برج در پیرامون است که خندقی در پیرامون از آن پشتیبانی می‌کرده است. تنها برج قلعه در کنار ورودی در جنوب غرب قرار دارد، دارای بخش‌های دیدبانی، تیرکش و در سه اشکوب ساخته شده است (نصرآبادی، ۱۳۸۱). مجموعه سفال‌های تپه خرگوشی را می‌توان به دو دوره تاریخی (اشکانی) و سده‌های میانی اسلامی نسبت داد (یوسفی، ۱۳۸۷). داده‌های سفالی سطحی به‌دست آمده از قلعه اسرار درمیان، نشان‌گر سفال‌های شاخص دوران اشکانی در این محوطه شاخص دوران تاریخی است (دانا، ۱۴۰۰).

شکل ۱۱: برخی از سفالینه‌های شاخص دوره اشکانی در خراسان جنوبی (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۴۰۰ و عنانی، ۱۳۹۰)

سفالینه‌های دوران تاریخی تپه قلعه دارچ پائین که عمدتاً شامل قطعات سفالی ساده هستند و از لحاظ فرمی مربوط به دوران تاریخی از هخامنشی تا ساسانی را می‌شوند (فرجامی، ۱۳۹۹). سفالینه‌های سطحی و یافته‌های حاصل از برنامه گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم محوطه ته کندوک کلاته س/لیمان بیشتر شامل سفالینه‌های دوران تاریخی است و بیشتر مربوط به دوره اشکانی می‌باشند (لباف‌خانیکی و صابرمقدم، ۱۳۷۷). پشته نطق تپه‌ای نسبتاً کوچک است که با احتیاط می‌توان آن را گورستانی مربوط به دوره اشکانی دانست (فرجامی، ۱۳۹۲). علاوه بر محوطه‌های باستانی که دارای یافته‌های سطحی شامل عمدتاً سفال می‌باشند برخی سنگ نگاره‌ها مانند سنگ‌نگاره تنگه‌پنجه، سنگ‌نگاره دره انجیر در منطقه نهبندان را نیز با احتیاط به دوران تاریخی می‌توان نسبت داد (هاشمی زرج آباد، ۱۳۹۲: ۳۷).

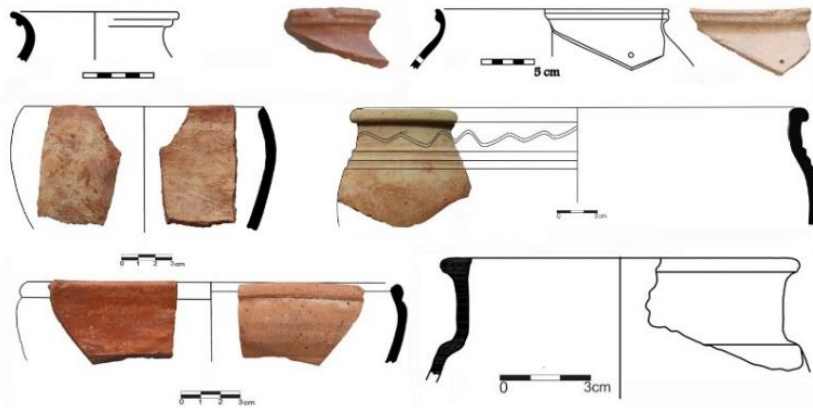
خراسان جنوبی در دوره ساسانی

در کتیبه‌ای از شاپور اول ساسانی، گستره سرحدات شرقی ایران ساسانی تا چاچستان، کاشغر، سغد و پیشاور ذکر شده است (Skz.Prth, L.2). این مناطق به‌دلیل دوری از پایتخت نزدیک‌ترین و آسیب‌پذیرترین بخش سرزمین ایران‌شهر بود؛ چرا که در برابر تهاجمات گسترده‌ای از شمال و شرق، چون ماساژت‌ها پرنی‌ها، داهه‌ها هپتالیان، کیداری‌ها و تُرک‌ها قرار داشت (لباف‌خانیکی، ۱۴۰۰: ۱۴۰). تصرف و ورود مهاجمان به مرزهای شرقی و خراسان تهدیدی برای شاهنشاهی به حساب می‌آمد، از این رو متقدمان خراسان را تیرکش خداوند پنداشته‌اند که هرگاه خداوند بر مردم خشم گیرد از جانب خراسان به آنها تیر افکند (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۱۶۱). خراسان جنوبی در سال‌های ۴۷۴ و ۴۷۵ م بعد از شکست و اسارت پیروز ساسانی از هپتالیان به رهبری آخشنواز، علاوه بر غرامت و دو سال گروگان گرفتن پسرش در دربار هپتالیان سرزمین‌های شرقی از بلخ تا سیستان را نیز در اختیار گرفتند (کولسنیکوف، ۱۳۸۹: ۱۹۴). هپتالیان در اوج قدرت به کمک قباد، شاه ساسانی شتافتند و شاه هپتالی یکی از دختران خود را به ازدواج قباد درآورد و این امر، یکی از صحنه‌های سنگ‌نگاره لاک‌مزار در روستای کوچ شهرستان بیرجند است که صحنه بزمی شامل مرد و زنی را در پهلوی یکدیگر با ویژگی‌های نگارگری هپتالی را نشان می‌دهد و همین‌طور به نحو

شگفت‌آوری با نقاشی‌های دیواری پنج‌گنک شباخت دارند (لباف خانیکی و بشاش، ۱۳۷۳: ۳۳) که از نفوذ فرهنگ هیتالی در دوران تسلط آنها بر این منطقه حکایت دارد.

مهم‌ترین منبع نوشتاری مربوط به قهستان را نوشته‌های جغرافیانویسان اسلامی در قرون اولیه می‌توان دانست. قهستان در این عهد از ایالات آباد و معتبر شاهنشاهی آنان بود، هر چند در برهه‌های از زمان در زیر حاکمیت هیتالیان بوده است (رضائی، ۱۳۸۱: ۴۶). کتیبه‌های پهلوی در کافرکوه گازار نمونه دیگری از اهمیت این منطقه در دوره ساسانی است (قربانی و صادقی، ۱۴۰۰: ۶۷۳). مستوفی در نزهه‌القلوب، نه را از اقلیم سیم شمارد که اردشیر بابکان ساخته است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۲). ابن‌فندق در تاریخ بیهق می‌نویسد: «نی به زبان پهلوی بنا بود و نیشابور یعنی بنای شاهپور» (نقوی، ۱۳۶۷: ۱۲۶). خاندان قارن از برجسته‌ترین فرماندهان و حاکمان در دوران اشکانی و سپس ساسانی در منطقه نه‌اوند بوده‌اند که در پایان دوران ساسانی به خراسان جابه‌جا شده‌اند (Pourshariati, 1998). بررسی‌های انجام شده در سطح استان، منجر به شناخت محوطه‌های دوران تاریخی شده که بیشترین داده‌های سفالی گردآوری شده در گستره استان به بازه زمانی اشکانی و ساسانی ارتباط دارد (لباف خانیکی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۰۴). برخلاف دوره هخامنشی/پسا هخامنشی، محوطه‌های دوره ساسانی از تراکم بیشتر در نیمه شمالی و شرق استان برخوردار هستند و به مانند سایر دوره‌های کمتر محوطه‌ای از دوره ساسانی در نیمه غربی (شامل شهرستان‌های فردوس، بشرویه و طبس) می‌شناسیم.

در دشت نیم‌بلوک شهرستان قاین در شمال استان، تپه قلعه کهنه فیض آباد تنها عارضه‌ای کوچک از سنگ و خاک در میانه دشت است که یافته‌های سفالی به‌دست آمده از آن دارای خمیره قرمز و چرخ‌سازند که با آمیزه کانی ساخته شده‌اند. فرم سفالینه‌ها شامل اشکال مختلف خمیره می‌باشد. گاهنگاری سفال‌ها نیز طیفی از هزاره سوم ق.م تا دوران اسلامی را در بر می‌گیرند که در بین آنها گونه‌های شاخصی از دوره ساسانی قابل شناسایی می‌باشد (عنانی، ۱۳۹۵). محوطه چشمه اکبری در غرب دشت نیم‌بلوک، محوطه‌ای است که در سال ۱۳۷۴ معرفی شد (عباس‌زاده، ۱۳۷۴) و در بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان قائنات در سال‌های ۱۳۷۵ (حسن آبادی، ۱۳۷۵)، ۱۳۸۵ (نصرآبادی، ۱۳۸۵) و ۱۳۹۵ (عنانی، ۱۳۹۵). مورد بررسی قرار گرفت. چشمه اکبری را از محوطه‌های شاخص دوران اشکانی و ساسانی در محدوده نیم‌بلوک می‌توان دانست (فرجامی، ۱۳۹۹: ۴۶۵). تپه قلعه دختر گریمنج در دره‌های جنوبی دشت نیم‌بلوک و ساختاری دفاعی بر بالای صخره‌ای طبیعی است که تنها بخش باقی مانده از این قلعه، بقایای دو برج در بخش جنوب شرقی و پی دیوارهای سنگی مابین این دو برج می‌باشد. حسن‌آبادی معتقد است که این قلعه محل پرستش آب (ایزدبانو ناهید/آناهیتا) در دوره ساسانی بوده است (حسن‌آبادی، ۱۳۷۵: ۱۲۱). آثار سطحی و نیز معماری موجود در این تپه قلعه شباخت بسیاری به آثار قلعه شاهیکوه (معروف به لاج اتوبوسی) در ارتفاعات غربی دشت قائن دارند و قلعه به دوره ساسانی تعلق دارد (نصرآبادی، ۱۳۸۵). محوطه باستان شناختی نارنج قلعه با فاصله ۱۲ کیلومتری از شهر خضری در میانه دشت نیم‌بلوک را ارزشمندترین محوطه دوران ساسانی در شمال استان می‌توان دانست که به شهر باستانی فارس نیز شهرت دارد (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰ و مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۷۶). این محوطه با نزدیک به یکصد هکتار وسعت شامل بخش‌های مختلفی چون قلاع نارنج قلعه، جعفری و تغشی، بندهای ذخیره آب در شرق و غرب محوطه، تپه جعفری، کوره‌های آجر و کول‌پزی، قنات نواب و قبرستانی منسوب به دوره ساسانی است (فرجامی، ۱۳۹۹: ۴۲۱).

شکل ۱۲: برخی از سفالینه‌های شاخص دوره ساسانی در خراسان جنوبی (بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی)

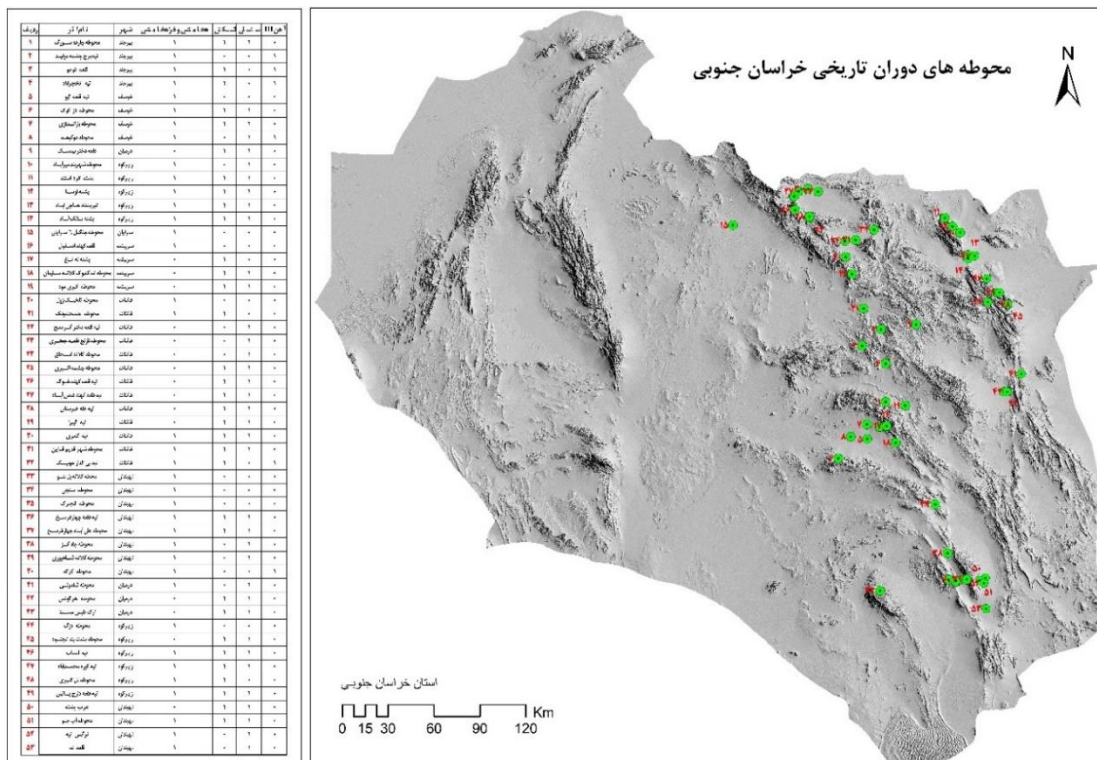
در در دشت قاین علاوه بر شهر کهن قاین که به احتمال به بیشترین میزان گستردگی خود در دوران تاریخی دست یافت محوطه کلاته اسحاق را هم در فاصله ده کیلومتری غرب شهر نیز به عنوان یکی از محوطه‌های وسیع این دوره می‌توان معرفی کرد (قلی‌نژاد، ۱۳۹۵). سفالینه‌های دوران تاریخی محوطه کلاته اسحاق تنها سه قطعه می‌باشد که دارای خمیره نارنجی و پوشش نخودی و آمیزه کانی و حرارت کافی برای پخته شدن بوده‌اند. فرم سفالینه کاسه، جام و سبو بوده و مربوط به دوره پارت و ساسانی هستند (فرجامی، ۱۳۹۹: ۳۸۷). علاوه بر اینها بقایای یک برج نگهبانی در مسیر قاین به نیم‌بلوک و همچنین تونل انتقال آب و یک برج نگهبانی دیگر در شرق روستای اسفشد را به دوره ساسانی می‌توان منسوب کرد. محوطه پی گذار در خونیک بالا در ۲۰ کیلومتری شرق قاین را یک تک بنای دوران تاریخی می‌توان دانست که شوربختانه با تیغ غارت‌گران فرهنگی تخریب شده ولی یافته‌های فرهنگی به‌دست آمده از این تپه نشان از تداوم سکونت در این مکان از آغاز دوران تاریخی تا دوره ساسانی است.

اثر معروف به عرب‌پشته یا عرب‌کشته در شمال دشت نهبندان واقع است. بقایای این اثر، سازه‌ای از دوران اشکانی و ساسانی در شمال دشت نه است که به روایت ساکنین پیرامون در زمان برخوردهای آغازین بین ایرانیان و اعراب تعداد زیادی از اعراب در این محل کشته شده و از اجساد آنها پشته‌ای در این محل ایجاد شده و از آن به بعد به عرب‌پشته یا عرب‌کشته معروف شده است. سفالینه‌های سطحی به دست آمده از این بنا، دارای مشابهت‌های فرمی و شکلی با محوطه‌هایی چون آی خانوم در فراه‌خامنشی، دشت سیستان، هرمزگان و گرگان مربوط در دوره اشکانی و بیشاپور، مرو و بندیان در دوره ساسانی دارند (فرجامی، ۱۳۹۹ و لباف خانیکی و همکاران، ۱۴۰۰).

تپه قلعه چهار فرسخ یا تپه روباه، در بافت مسکونی روستا و در شهریور ۱۳۷۹ به‌طور اتفاقی با کشف چند عدد خمره و سکه‌های عرب- ساسانی شناسایی گردید. بقایای تپه نشان می‌دهد که این تپه باستانی، آوار معماری احتمالاً قلعه- ای دو اشکوبه یا خانه‌هایی است که در کنار یکدیگر ساخته شده و بر روی بلندی قرار گرفته است (صابر‌مقدم، ۱۳۸۱). تپه قلعه چهار فرسخ در سال ۱۳۸۳ به سرپرستی علیرضا نصرآبادی، تعیین حریم گردید و تنها از گمانه C دو قطعه سفال داغدار به همراه چندین قطعه سفال دوران تاریخی (پارتی و ساسانی) به دست آمد (نصرآبادی، ۱۳۸۴). سفالینه‌های سطحی تپه قلعه چهار فرسخ دارای تزئین کنده فشاری، نواری و موجی و شیاردار می‌باشند و تزئین ترکیبی شیاردار و داغدار و داغدار به‌تنهایی نیز در بین سفالینه‌ها به چشم می‌خورد. سفالینه‌های تپه قلعه چهار فرسخ از لحاظ گونه شناسی با سفالینه‌های محوطه‌های حسنلو، پاسارگاد و دهانه غلامان، قلعه یزدگرد، اکرا در پاکستان و تخچرآباد بیرجند مشابهت دارد. در دوره ساسانی نمونه سفالینه‌های تپه قلعه چهار فرسخ با نمونه‌های دشت مشهد، قلعه سیرم شاه، تورنگ تپه دشت گرگان و بیشاپور مشابهت دارد (فرجامی، ۱۳۹۹ و لباف خانیکی و همکاران، ۱۴۰۰). در

سطح محوطه دژ گوگ قطعات بسیاری از سفالینه‌های بدون لعاب ساده و بعضاً با نقش کنده پراکنده شده که روی برخی از آنها نشان ویژه سفال‌گر و حتی کتیبه‌ای به خط پهلوی اشکانی مربوط به اوایل دوره اشکانی نقش شده است. در میان این سفال‌ها سه قطعه از همه برجسته‌تر بوده با این شرح که روی دو قطعه از آنها علامت ویژه سفال‌گر وجود دارد که یکی نقشی شبیه به لنگر و دیگری نقشی شبیه به دو دایره متصل و خطی در وسط آنها دارد که این‌گونه تزئین در پیوند با سفال‌های دوره هخامنشی در ناعدلی دشت سیستان است (صدیقیان، ۱۳۹۳؛ صدیقیان، ۱۴۰۰؛ فرجامی، ۱۴۰۱ و صدیقیان، ۱۴۰۱).

تپه کوره محمداًباد، شاخص‌ترین محوطه دوران تاریخی در شهرستان زیرکوه است که استقرار از عصر آهن III تا دوران ساسانی را در خود نهفته دارد (فرجامی، ۱۳۹۹). محوطه‌ها و استقرارهای دوران تاریخی در شهرستان زیرکوه دارای وسعت و مساحتی اندک بوده با وجود یافته‌های به‌دست آمده از این محوطه بسیار جالب توجه و شگفت‌انگیز هستند. تپه قلعه دارچ پائین، انبزپشته و پشته گرد استند، محوطه‌های بسیار کوچکی هستند که داده‌های سطحی آنها بازه زمانی هخامنشی تا دوره ساسانی را در برمی‌گیرد. پشته سالک‌آباد، برجستگی نامنظمی است که در حاشیه جنوب‌غربی شهر حاجی‌آباد زیرکوه واقع شده و سازه‌ای است با تعداد ۱۵ یا ۱۶ رج خشت که به‌صورت منظم بر روی هم چیده شده‌اند و مربوط به دوره اشکانی و ساسانی و مشابه آن چیزی است که در تپه تخچرآباد بیرجند (دانا، ۱۳۹۷)، تپه گبری مود (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۸)، قلعه طبس مسینا و قلعه نه در محدوده استان و واسون کهک و بسیاری بناهای دیگر دوره اشکانی شناسایی شده‌اند. سفال‌های سطحی محوطه را بیشتر فرم کاسه، تنگ، خمره جام و سبو در بازه زمانی فراهخامنشی تا ساسانی را در بر می‌گیرند (قلی‌نژاد، ۱۳۹۴). پشته اوستا در زیرکوه و منطقه حفاظت شده شاسکوه قرار گرفته و یافته‌های سطحی این استقرار در پیوند با دوره اشکانی و ساسانی است (نصرآبادی، ۱۳۸۵). محوطه پشت بند تجنود در جنوب رودخانه و غرب روستای تجنود قرار گرفته است. سفالینه‌های سطحی محوطه، همگی به‌صورت چرخ‌ساز با خمیره قرمز هستند که با پوشش گلی مشابه فرم سفالینه‌های رایج دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی) در خراسان جنوبی است (قلی‌نژاد، ۱۳۹۴).

شکل ۱۳: نقشه پراکندگی محوطه های اشکانی و ساسانی خراسان جنوبی (حمزه حمزه)

تحلیل

بدون شک یکی از موثرترین عوامل بنیادین در شکل‌گیری استقرارهای انسانی، بسترهای جغرافیایی و محیطی است. شهرها، روستاها و سایر زیستگاه‌ها و سکونتگاه‌های انسانی در شرایط محیطی و اقلیمی مناسب ایجاد شده‌اند (تقوی، ۱۳۸۷). تمامی فعالیت‌های انسانی در این بستر زیست محیطی و جغرافیایی شکل گرفته و در مجموع یک منظر فرهنگی را تشکیل می‌دهند. سکونت و فعالیت‌های انسانی در این پهنه‌های فرهنگی وابسته به انجام می‌رسد و تأثیرات خود را به صورت مثبت یا منفی بر ویژگی‌ها و شکل منظر فرهنگی و طبیعی بر جای می‌گذارد. محوطه‌های باستانی نیز بخشی از این منظر به حساب آمده و تحت تأثیر این تعاملات در گذشته‌های دور یا نزدیک شکل گرفته و محصول یک منظر فرهنگی هستند. در پهنه جغرافیایی خراسان جنوبی علل و عوامل متعددی در شکل‌گیری این تعاملات/تقابلات فرهنگی نقش داشته و این عوامل به نظر می‌رسد با سایر مناطق ایران فرهنگی تا حدودی تفاوت دارد. قرارگیری این منظر یا پهنه فرهنگی در مرزهای شرقی شاهنشاهی هخامنشی، اشکانی و ساسانی و هجوم مداوم اقوام مختلف و هم‌چنین وزش بادهای ۱۲۰ روزه در نیمه جنوبی خراسان و سیستان (سیستان ایران و افغانستان)، قرارگیری در حاشیه شرقی کویر مرکزی و بیابان لوت، قرارگیری روی گسل‌های مهم زلزله خیز در ایران و... باعث ایجاد منظر فرهنگی متفاوتی نسبت به سایر بخش‌های سرزمینی ایران فرهنگی شده است. بررسی و تحلیل این عوامل می‌تواند ما را به نحوه معیشت، شیوه مکان‌گزینی، پراکنش و برهم‌کنش‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در منطقه مورد نظر رهنمون سازد.

مهم‌ترین متغیرهایی که در مکان‌گزینی و نحوه معیشت سکونتگاه‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی اثرگذارند شامل توپوگرافی، منابع آبی و پوشش گیاهی بوده که هر عامل به صورت جداگانه در مناطق مختلف تأثیرات خود را بر جای می‌گذارد. تحلیل عوامل جغرافیایی مؤثر بر استقرار سکونتگاه‌ها نشان می‌دهد که ساختار استقرار سکونتگاه‌ها و جمعیت، ضمن تأثیرپذیری از بنیان‌های جغرافیایی انسانی، بیشتر در ارتباط با بنیان‌های طبیعی شکل گرفته است (استعلاجی و قدیری معصوم، ۱۳۸۴: ۱۳۰). عامل اقلیم نقش بسیار مهم و بنیادی در شیوه و معیشت، نحوه مکان‌گزینی و هم‌چنین ویژگی‌های فرهنگی و ارتباطات مردمان کنونی ساکن در این منطقه داشته و در گذشته نیز بدون شک تابع این ویژگی‌های اقلیمی بوده‌اند؛ به همان صورت که برخی تحولات اقلیمی و استقرار در طول دوران تاریخی در سیستان مؤثر بوده در این منطقه نیز تأثیر خود را گذاشته است (مانند کاهش تعداد استقرارها در قرون اولیه اسلامی) (فرزین، ۱۳۹۵: ۲۵۰). در برخی مناطق این تأثیرات اقلیمی با سکونت در محدوده‌هایی صورت گرفته که کمتر در معرض وزش بادهای شمال شرق یا ۱۲۰ روزه بوده‌اند. استقرارها عمدتاً در نزدیکی کوه‌های به دلیل کاهش میزان درجه حرارت و دور شدن از سرزمین‌های پست ایجاد شده است. در دشت قاین و نیم‌بلوک به دلیل اقلیم مناسب‌تر خصوصاً در نیم‌بلوک تعداد و شمار این استقرارها افزایش یافته ولی این استقرارها از لحاظ وسعت به نسبت کوچک‌تر بوده و یا از داده با کیفیت پائین‌تری برخوردار هستند. علاوه بر این، مناسب بودن اقلیم در هر منطقه باعث افزایش استقرارها و نبود اقلیم مناسب باعث کاهش استقرار شده که البته این عامل را تنها عامل اصلی پراکنش استقرار نمی‌توان دانست و در کنار سایر عوامل می‌تواند مورد استفاده قرار بگیرد. بیشتر محوطه‌های دوران تاریخی خراسان جنوبی به جز تعداد معدودی (نارنج قلعه جعفری و قلعه کهنه فیض‌آباد در دشت نیم‌بلوک و گرگه، تپه قلعه چهارفرسخ و قلعه نه در دشت نه و دره چهارفرسخ و شهر قدیم قاین در دشت قاین) که در دشت ایجاد شده‌اند، تقریباً همگی در دامنه و حاشیه دشت‌ها شکل گرفته‌اند (فرجامی، ۱۳۹۹).

آب در همه ولایات خراسان به دلیل اوضاع اقلیمی آن ناحیه، به یک اندازه در دسترس مردم نبود، به همین دلیل شیوه‌های آبرسانی و آبیاری در نواحی مختلف آن متفاوت بود (ادوای، ۱۳۹۲: ۲۲۱). آب مورد نیاز در دشت‌ها، معمولاً

از طریق قنات تامین می‌شده، مگر رودخانه یا منبع آبی دائمی در نزدیکی آن به جز قنات وجود داشته باشد و به‌جز معدودی از محوطه‌ها، بقیه محوطه‌ها و تپه‌ها در نزدیکی چشمه‌ها و قنات ایجاد و شکل گرفته‌اند (فرجامی، ۱۳۹۹). به نظر می‌رسد محوطه‌های بزرگ در منطقه خراسان جنوبی در مسیر راه‌های اصلی بازرگانی و بزرگ ایجاد شده‌اند، به مانند قلعه نه (دانا و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۹) و تپه قلعه چهارفرسخ و کرگه چهارفرسخ در نهبندان و نارنج‌قلعه جعفری و شهر قدیم قاین در نیمه شمالی استان.

بیشتر محوطه‌ها در مناطق مورد مطالعه در محدوده‌های آبرفتی کوتاه‌تر واقع شده‌اند و البته به‌نسبت دارای رسوبات کمتری نسبت به برخی مناطق با توجه به میزان بارش سالیانه و همچنین نوع بارندگی‌ها که عامل بسیار مهم و اساسی که به‌طور قطع از عوامل مؤثر بر تخریب آثار باستانی و سایر بقایای طبیعی و فرهنگی است. زلزله‌های متوالی که با دوره بازگشت کوتاه ۱۵ تا ۲۰ ساله است (قاسم‌پور و همکاران، ۱۳۹۵)، در منطقه باعث جابجایی چند باره روستاهایی مانند محمدآباد زیرکوه، استند و فندخت، شده است. علاوه بر این، وجود گسل‌های فعال در مناطق خشک و نیمه‌خشک، محل بالآمدگی آب زیرزمینی و نقطه تلاقی توده سخت زیرین با سطح زمین است، بنابراین در حاشیه گسل‌ها منابع آب به فراوانی در دسترس می‌باشد، در نتیجه بسیاری از سکونتگاه‌های انسانی برای دسترسی به این منابع آبی در حواشی و مناطق این گسل‌ها ایجاد شده‌اند (عنابستانی، ۱۳۸۷: ۱۹۴).

نتیجه‌گیری

آنچه که مشخص است اینکه، خراسان جنوبی تاریخ پر فراز و نشیبی را سپری کرده و این تاریخ در پیوند نزدیک با سکونتگاه‌هایی است که برخی از آنها تاکنون شناسایی و معرفی شده است. این استقرارها وابستگی مطلق به منابع آبی و زمین‌های حاصلخیز دارند. از طرف دیگر این استقرارها، تابعی از شرایط و ویژگی‌های اقلیمی در منطقه خراسان جنوبی بوده‌اند. بسیاری از نام‌جای‌ها در این منطقه نشانی از این شرایط و ویژگی‌های فرهنگی داشته و مکان بسیاری از این سکونتگاه‌ها نیز بنا به شرایط و روندهای تاریخی دچار جابجایی شده، متروک شده و یا باززنده‌سازی شده‌اند. نمونه این امر در زلزله‌های تاریخی در مناطق مختلف استان دیده می‌شود. با توجه به کاوش‌های صورت گرفته نشان از جابه‌جایی محوطه‌ها بر اثر زلزله است که از جمله می‌توان به محوطه قلعه گبری مود و همین‌طور شهر قدیم قاین اشاره کرد. سنگ‌نگاره کال‌جنگال و لآخ‌مزار مهم ترین مدارک مکتوب بر جای مانده از دوران تاریخی خراسان جنوبی هستند. به‌همراه این مدارک، هفت سفال‌نوشته دیگری که از این دوران و از سکونتگاه‌هایی چون تخچرآباد، کلاته شاهپوری و قلعه نهبندان، دژگوگ خوسف، گبری مود در سریشه، سورگ بیرجند، اره فورگ در میان و شهر قدیم قاین به‌دست آمده، نشان از اهمیت این منطقه در این برهه پرتلاطم از تاریخ منطقه دارد. محوطه‌های شاخص دوران تاریخی در این منطقه چون قلعه نه، ارگ طبس مسینا، کرگه و علی‌آباد چهارفرسخ، گبری مود، دوکوهه خوسف، تخچرآباد، شارقنج، خشخشونک، شهر فارس و شهر قدیم قاین، نشان از تداوم استقرار و زندگی از روزهای نخستین شاهنشاهی هخامنشی تا پایان دوره ساسانی در شرق ایران دارد. گاهنگاری دقیق و مطلق این یافته در پیوند با یک کاوش مبتنی بر یک لایه‌نگاری دقیق می‌تواند به بازسازی الگوهای استقرار در این بازه مهم تاریخی کمک کند. به‌طور کلی محوطه‌های عصر آهن تا قبل از دوره هخامنشی در خراسان جنوبی اندک است که می‌تواند نبود بررسی‌های هدفمند یا کاوش‌هایی که منجر به شناسایی این محوطه‌ها در این منطقه شده را تأثیرگذار دانست. در دوره هخامنشی نسبتاً اطلاعات بیشتری در رابطه با محوطه‌ها وجود دارد. طبق شواهد موجود پراکنش محوطه‌های مربوط به دوره هخامنشی/پس‌هخامنشی در نیمه غربی استان بسیار اندک بوده و بیشتر استقرارگاه‌ها در بخش‌های مرکزی و

جنوبی شکل گرفته‌اند. در دوره اشکانی تعداد محوطه‌ها از لحاظ کمیت و کیفیت نسبت به دوره قبل بیشتر می‌شود. شاید در این ارتباط، شکل‌گیری حکومت اشکانی و گسترش آن از نواحی شمالی خراسان به سایر مناطق، تأثیرگذار بوده است. همان‌طور که گفته شد، بالاترین تعداد سکونتگاه‌های دوران تاریخی در پیوند با این دوره تاریخی است. شاخص‌ترین شهر خراسان در دوره اشکانی، نهبندان با دژی دایره‌ای شکل مشابه آنچه که در فیروزآباد فارس ساخته شده بود. علاوه بر این می‌توان به وجود این سازه‌های مدور در سایر مناطق استان خراسان جنوبی از جمله شهر طبس مسینا و شهر قدیم تون (فردوس) و سازه‌های مدور کوچک‌تر در محوطه گبری مود و تپه تخچرآباد اشاره کرد که اهمیت این منطقه را در این دوران نشان می‌دهد. در دوره ساسانی تعداد محوطه‌ها نسبت به دوره اشکانی کمتر می‌شود. با این وجود بیشتر محوطه‌های این دوره، محوطه‌هایی است که در دوره اشکانی مورد استفاده بوده است. محوطه‌های جنوب خراسان با توجه به داده‌های سفالی ارتباطات زیادی با مناطقی از شمال خراسان و شرق افغانستان دارند. در این میان بیشترین ارتباط و تشابه را با محوطه‌های شناسایی شده سیستان دارد و این نمونه‌ها گویای ارتباطات گسترده این منطقه با سیستان در دوره هخامنشی - پسا هخامنشی و اشکانی بوده و نشان از پیوند فرهنگی بین دو منطقه است.

سپاسگزاری

نگارندگان قدردان تلاش همکاران اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی هستند که این پژوهش برآیند همکاری آنها با نگارندگان، در درازای دو دهه کار پژوهشی در سطح استان است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نحوی در به سرانجام رسیدن آن نقش داشتند. بیشتر داده‌های میدانی این مقاله توسط نویسنده اول به دست آمده و پس از آن در امر مطالعات کتابخانه‌ای نیز به ترتیب، نویسنده دوم و سوم بیشترین نقش را داشته‌اند.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

کتابنامه

- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱)، بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان، چاپ ۲، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵)، تاریخ کامل - جلد ۴، ترجمه سیدمحمدحسین روحانی، چاپ سوم، تهران، اساطیر.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل/ایران در صوره الارض، به تصحیح جعفر شعار، چاپ دوم، تهران، سپهر.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱)، المسالک و الممالک، ترجمه سعید خاکرند، چاپ اول، تهران، موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابن‌رسته (۱۳۶۵)، الاعلاق النفیسه، ترجمه و تصحیح حسین قره چانلو، تهران، امیرکبیر.
- ابن‌فقیه همدانی (۱۳۴۹)، مختصرالبلدان، تصحیح و ترجمه ح، مسعود، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- اسماعیلی، نیره (۱۴۰۰)، بررسی و تحلیل گونه شناختی سفال‌های مکشوفه از تپه سورگ بیرجند، پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند.
- اشمیت، اریش ۱۳۴۲، تخت جمشید: بناها، نقش‌ها، نبشته‌ها، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳)، المسالك و الممالك، به کوشش ایرج افشار، تهران، موقوفات افشار. بهداد، لیلا (۱۳۹۱)، بررسی روشمند تپه مود سربیشه، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در گروه باستان‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی.

مولف ناشناخته (۱۳۸۱)، تاریخ سیستان، به تصحیح ملک‌الشعرا بهار، چاپ اول، تهران، معین. حاجی‌پور، میثم؛ مودی، محسن؛ شرفی، حسین؛ اسحاقی‌نسب، محسن و مهران، مریم (۱۳۹۳)، توانمندی‌ها، پتانسیل‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری خراسان جنوبی، اداره کل امور اقتصادی و دارایی خراسان جنوبی، چاپ اول، بیرجند، چهاردرخت.

حبیبی، عبدالحی (۱۳۶۷)، تاریخ افغانستان بعد از اسلام، چاپ سوم، تهران، دنیای کتاب. حسن‌آبادی، علی (۱۳۷۵)، گزارش بررسی باستان‌شناسی شهرستان قائنات، جلد اول، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی. حسنی، میرزا محمد (۱۳۹۱)، «سنگ‌نگاره پارتی کال‌جنگال بیرجند»، پژوهش‌نامه تاریخ، سال هفتم، شماره ۲۸، صص، ۴۳ - ۵۸.

خاراکی، ایزیدور (۱۳۸۱)، کاروانسراه‌های اشکانی، ترجمه از یونانی به انگلیسی، ویلفرد شوف، ترجمه همایون صنعتی، کرمان، بی‌نا.

دانا، محسن (۱۳۹۸)، «سنت‌های سفالی اواخر عصر آهن و هخامنشی در شرق ایران، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، به کوشش یوسف حسن‌زاده، علی اکبر وحدتی و زاهد کریمی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص، ۴۱۰ - ۳۹۲.

دانا، محسن (۱۳۹۵)، گزارش کاوش تپه تخچرآباد فصل دوم، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۶)، گزارش کاوش تپه تخچرآباد فصل سوم، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۷)، گزارش کاوش تپه تخچرآباد فصل چهارم، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۸۸)، گزارش کاوش تپه تخچرآباد، فصل نخست، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.

دانا، محسن (۱۳۹۴)، «گزارش مقدماتی کاوش در تپه تخچرآباد بیرجند: محوطه‌ای از آغاز دوران تاریخی در شرق ایران»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال ششم و هفتم، شماره ۱۲ و ۱۳، صص، ۷۱ - ۵۹.

دانا، محسن؛ رافعی، رضا؛ محمودی نسب، علی اصغر؛ صدیقیان، حسین و میکزاد، میثم (۱۴۰۰)، «قلعه اسرار: محوطه‌ای نویافته از عصر آهن جدید و هخامنشی در شرق ایران»، خراسان نامک: مقالات باستان‌شناسی، تاریخ و معماری خراسان در نکوداشت مقام علمی استاد رجبعلی لباف خانیکی، گردآوری و تدوین، میثم لباف خانیکی و همکاری محمد مهدی امینی قمی، تهران، خانه اندیشمندان علوم انسانی.

دانا، محسن؛ نصرآبادی، علیرضا و شریفان، هادی (۱۳۹۵)، «قلعه نه‌بندان: شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران»، مطالعات باستان‌شناسی، دوره هشتم، شماره یک، صص، ۳۷ - ۵۶.

رضایی، جمال (۱۳۸۱)، بیرجندنامه - بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی، تهران، هیرمند.

- رضایی، جمال و کیا، صادق (۱۳۲۰)، «گزارش نوشته‌ها و پیکرهای کال جنگال»، ایران کوده، شماره ۱۴، انجمن ایرانویج.
- زعفرانلو، رقیه (۱۳۸۲)، گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه شاه ولی، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- زعفرانلو، رقیه (۱۳۸۳)، گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه قلعه گیو، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- زهبری، زهره (۱۳۹۱)، مطالعه نمونه‌های سفالین مکشوفه از محوطه‌ی هخامنشی دهانه‌غلامان، پایان‌نامه کارشناسی - ارشد باستان‌شناسی، دانشکده هنر و ادبیات، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- زهبری، زهره، رضا مهرآفرین، سیدرسول موسوی حاجی (۱۳۹۳)، «معرفی لیوان‌های بومی محوطه هخامنشی دهانه - غلامان»، پیام باستان‌شناس، سال یازدهم، شماره ۲۲، صص، ۷۷-۵۷.
- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۸)، فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور، استان خراسان جنوبی - شهرستان بیرجند، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶)، سفرنامه سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، کتابخانه ابن سینا.
- سعیدزاده، سعیدمحسن (۱۳۷۱)، تاریخ قاین، قاین، مولف
- سیستانی، ملک شاه حسین (۱۳۴۴)، احیاءالملوک، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- شارپ، نورمن (۱۳۴۶)، فرمان‌های شاهان هخامنشی، تهران، پازینه.
- شاطری، مفید (۱۳۸۵)، «گذاری بر جغرافیای تاریخی قهستان»، مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان، سال اول، شماره اول، صص، ۶۶ - ۵۰.
- صابرمقدم، فرامرز (۱۳۸۱)، گزارش ثبتی تپه قلعه چهارفرسخ نهبندان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- صدیقیان، حسین (۱۳۹۳)، گزارش بررسی باستان‌شناختی شهرستان خوسف، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث - فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- صدیقیان، حسین (۱۳۹۴)، گزارش بررسی باستان‌شناختی بخش‌های قهستان و گزیک شهرستان درمیان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- صدیقیان، حسین و نیکزاد، میثم (۱۴۰۱)، سیمای باستان‌شناسی خوسف، خرم آباد، دانشگاه لرستان.
- صدیقیان، حسین؛ نیکزاد، میثم؛ حیدری دستنائی، محسن و سبزی دوآبی، موسی (۱۴۰۰)، «ارزیابی نقش عوامل محیطی در شکل‌گیری استقرارهای اشکانی نمونه موردی شهرستان خوسف»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، شماره ۴۲، بهار ۱۴۰۰، صص، ۱۲۲-۱۰۷.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری یا تاریخ الرسل الملوک - جلد ۵ و ۱۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ چهارم، تهران، اساطیر.
- عباس‌زاده، حسین (۱۳۷۴)، پژوهشی بر آثار و بناهای تاریخی ناشناخته شهرستان قائنات و اهمیت آنها از دیدگاه باستان‌شناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- عریان، سعید (۱۳۹۲)، راهنمای کتیبه‌های ایران میانه (پهلوی - پارتی)، تهران، علمی.

- عسکری‌چاوردی، علیرضا و پیر فرانچسکو کالیری (۱۳۹۳)، سکونت‌گاهایی روستای از دوره‌های هخامنشی و فراهخامنشی، محوطه ۷۶ و ۷۷ تنگ بلاغی پاسارگاد، چاپ اول، شیراز، دانشگاه شیراز.
- عطائی، محمدتقی (۱۳۸۳)، معرفی سفال هخامنشی حوزه فارس: بررسی روشمند طبقه‌بندی‌شده باروی تخت-جمشید، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- عنانی، بهرام (۱۳۹۰)، بررسی باستان‌شناسی بخش مرکزی شهرستان سرایان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- عنانی، بهرام (۱۳۹۵)، گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش نیم‌بلوک شهرستان قاین، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی، (۱).
- عنانی، بهرام (۱۳۹۵)، گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش نیم‌بلوک شهرستان قائنات، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
- فاگل سانگ، ویلم (۱۳۹۷)، هخامنشیان بر مبنای مدارک ایران شرقی، ترجمه خشایار بهاری، تهران، فرزانه روز.
- فرای، ریچارد نلسون (۱۳۴۵)، «سنگ نبشته پارتی کال جنگاه»، فرهنگ ایران باستان، دوره چهارم، مهر ۱۳۴۵، شماره ۱، صص ۳۸-۴۱.
- فرجامی، محمد (۱۳۸۵)، پرونده ثبت قلعه دختر بیدسک، شهرستان درمیان، بیرجند بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد (۱۳۹۲)، گزارش بررسی باستان‌شناختی شهرستان سربیشه، بیرجند: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد (۱۳۹۹)، مطالعات باستان‌شناختی منظر فرهنگی خراسان جنوبی در دوران تاریخی (اشکانی و ساسانی)، رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- فرجامی، محمد (۱۴۰۱)، «نگاهی به الگوهای استقرارگاهی و سنت‌های سفالگری دوره هخامنشی و پسا‌هخامنشی در خراسان جنوبی»، جامعه باستان‌شناسی ایران، ش ۳، صص ۷۳-۵۰.
- فرجامی، محمد و علی‌اصغر محمودی‌نسب (۱۴۰۲)، «استقرارگاه‌های دوران تاریخی در شاه‌کوه شهرستان نهبندان - خراسان جنوبی (محوطه‌های آتشکده، کلاته بل‌بتو و گورستان تاسکا)»، پیام باستان‌شناسی، دوره ۱۵، شماره ۲۹، صص ۷۸-۵۹.
- فرجامی، محمد و علی‌اصغر محمودی‌نسب (۱۳۹۳)، بررسی باستان‌شناختی بخش‌های زهان و شاسکوه شهرستان زیرکوه خراسان جنوبی، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد و علی‌اصغر محمودی‌نسب (۱۳۹۸)، فصل اول کاوش باستان‌شناسی محوطه گبری مود شهرستان سربیشه، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد و علی‌اصغر محمودی‌نسب (۱۳۹۹)، فصل دوم کاوش باستان‌شناسی محوطه گبری مود شهرستان سربیشه، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد و علی‌اصغر محمودی‌نسب (۱۴۰۰)، فصل سوم کاوش باستان‌شناسی محوطه گبری مود شهرستان سربیشه، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- فرجامی، محمد و محمودی‌نسب علی‌اصغر (۱۴۰۲)، «درآمدی بر شیوه‌های تدفین پیشاسلامی در استان خراسان جنوبی»، جامعه باستان‌شناسی ایران، شماره ۴، صص ۸۸-۶۹.

- فرزین، سامان (۱۳۹۵)، تحلیل تطبیقی تغییرات فرهنگی-زیستی دشت سیستان ایران در دوران تاریخی و اسلامی بر اساس مدل‌های استقرار، رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری - دانشگاه مازندران.
- قدامه بن جعفر (۱۳۷۰)، الخراج، ترجمه حسین قره چانلو، تهران، البرز.
- قربانی، حمیدرضا و صادقی، سارا (۱۴۰۰)، «بررسی و معرفی کتیبه‌های نقر شده روی سنگ‌نگاره‌های استان خراسان جنوبی»، خراسان نامک: مقالات باستان‌شناسی، تاریخ و معماری خراسان در نکوداشت مقام علمی استاد رجبعلی لباف خانیکی، گردآوری و تدوین، میثم لباف‌خانیکی و همکاری محمدمهدی امینی قمی، تهران، خانه اندیشمندان علوم انسانی.
- قلی‌نژاد، مستنصر (۱۳۹۴)، گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش مرکزی شهرستان قاین، بیرجند، بایگانی میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- قلی‌نژاد، مستنصر (۱۳۹۴)، گزارش بررسی باستان‌شناسی دهستان زیرکوه، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- قلی‌نژاد، مستنصر (۱۳۹۵)، گزارش بررسی باستان‌شناسی بخش سده شهرستان قاین، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۷۳)، ایران و قضیه ایران، جلد ۱ و ۲، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی.
- کولسنیکف، آ (۱۳۸۹)، ایران در آستانه سقوط ساسانیان، ترجمه محمدریفیق یحیایی، تهران، آگاه.
- گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۸۹)، ویس و رامین، به تصحیح محمد روشن، چاپ ۴، تهران، صدای معاصر.
- لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۷)، تعیین حریم و گمانه زنی تپه ته کندوک کلاته سلیمان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- لباف خانیکی، رجبعلی، بشاش، رسول (۱۳۷۳)، سلسله مقالات پژوهشی سنگ نگاره لاج مزار بیرجند، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- لباف خانیکی، میثم (۱۳۹۶)، "تاملی بر تاریخ و آثار فرهنگی هپتالیان در ایران عصر ساسانی"، پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، سال نهم، شماره ۴، شماره پیاپی ۳۶، زمستان، ۱۳۹۶، صص، ۱۳۹ - ۱۶۱.
- لباف خانیکی، میثم و فرجامی، محمد، (۱۴۰۰)، «سبک‌های بومی و منطقه‌ای در سفال‌های اشکانی-ساسانی شرق ایران با تکیه بر نویافته‌های سفالین دشت نه و دره چهارفرسخ (شهرستان نهبندان، استان خراسان جنوبی)»، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۳، صص، ۳۲-۱.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۷)، «فهرستان خاستگاه ساگارتیان»، کتاب پاژ، س ۴، ش ۳، صص، ۷۸ - ۸۵.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی، (۱۳۸۷)، گزارش فصل اول کاوش باستان‌شناسی مسجدجامع کهن قائنات، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی خراسان جنوبی.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی (۱۳۹۱)، گزارش فصل دوم کاوش باستان‌شناسی مسجدجامع کهن قائنات، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی خراسان جنوبی.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۷)، گزارش گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و حریم محوطه گبری مود - سرپیشه، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی خراسان جنوبی.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی (۱۳۸۶)، گزارش گمانه زنی به منظور تعیین عرصه و حریم شهر کهن قاین، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی خراسان جنوبی.

- لوکونین، و، گ (۱۳۵۰)، تمدن ایران ساسانی، ایران در سده‌های سوم تا پنجم میلادی، ترجمه عنایت الله رضا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- محمودی‌نسب، علی اصغر؛ موسوی حاجی، سیدرسول؛ فرجامی، محمد و معروفی اقدم، اسماعیل (۱۴۰۱)، «شکل-گیری و توسعه شهر بیرجند با استناد به قرائن تاریخی و شواهد باستان‌شناختی»، اثر، دوره ۴۳، شماره ۱، صص، ۱۹۴-۱۷۴.
- مرادزاده، کاظم؛ ظهوریان، مریم؛ کوهستانی، حسین و فرجامی، محمد (۱۳۹۹)، «طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌شناختی سفالینه‌های تپه مود B شهرستان سریشه- خراسان جنوبی»، جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، جلد ۵، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان، صص، ۹۳-۱۱۲.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲)، نزهة القلوب، به تصحیح گای لسترنج، چاپ اول، تهران، دنیای چاپ.
- مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱)، أحسن التقاسیم، جلد ۲، ترجمه علی نقی منزوی، چاپ اول، تهران، شرکت مولفان و مترجمان.
- مکانیکی، جواد (۱۳۸۳)، «نگاهی به جغرافیای تاریخی بیرجند با تاکید بر نقش عوامل ژئوپولوتیکی»، ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه بیرجند، شماره ۴، صص ۱۷۴-۱۵۹.
- مکوندی، لیلیا؛ دانا، محسن و رافعی، رضا (۱۴۰۰)، "چالش‌های گاه‌نگاری و کاربری سفال‌های مهرشده، مطالعه موردی نمونه قلعه‌اسرار قهستان"، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، سال ۵، شماره ۱۷، صص، ۹۵-۱۰۹.
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۱)، گزارش ثبتی ارگ طبس مسینا شهرستان درمیان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۵)، گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی قاین، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی.
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۵)، گزارش ثبتی تپه قلعه کهنه خوگ شهرستان قائنات، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۴)، گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه قلعه چهارفرسخ، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۴)، گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه تاریخی کلاته شاهپوری، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- نقوی، نقیب، (۱۳۶۷)، «نهبندان از کهن‌ترین شهرهای خراسان»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۱۱، صص، ۱۴۹-۱۲۶.
- هادی‌نیا محمدرضا؛ ضیائی، ایرج؛ سورگی، محمدباقر؛ ولی پور، محمد؛ مرادی، غلامعلی و طالبی، علی محمد، (۱۳۹۳)، جغرافیای استان خراسان جنوبی، تهران، دفتر تالیف کتب درسی.
- هاشمی زرج آباد، حسن (۱۳۹۱)، بررسی باستان‌شناختی بخش شوسف شهرستان نهبندان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.
- وحدتی، علی‌اکبر (۱۳۹۹)، «عصر آهن قدیم در شرق ایران»، مجموعه مقاله‌های نخستین همایش دوسالانه بین‌المللی انجمن علمی باستان‌شناسی ایران، به کوشش سیدمهدی موسوی کوهپر، شاهین آریامنش، مجید منتظرظهوری و مرتضی خانی‌پور، تهران، آریارمانا صص. ۲۲۰-۱۶۵.
- ویسهوفر، یوزف (۱۳۸۰)، ایران باستان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس.

یاری اردکول، علیرضا؛ سیدعلی ابطحی؛ علی اکبر کامگارحقیقی و حسین توکلی (۱۳۸۴)، «بررسی اثرات خواص فیزیکوشیمیایی خاک بر پراکنش گونه‌های گیاهی در منطقه جنوب خراسان-زیرکوه قاین»، نهمین کنگره علوم خاک ایران، تهران، مرکز تحقیقات حفاظت خاک و آبخیزداری کشور.

یاقوت حموی، (۱۳۸۰)، معجم البلدان جلد اول، بخش نخست، ترجمه علینقی منزوی، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

یوسفی، صاحب (۱۳۸۹)، گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم تپه خرگوشی طبس مسینا، شهرستان درمیان، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

یوسفی، صاحب (۱۳۸۷)، گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم محوطه کندری، بیرجند: بایگانی اداره کل میراث-فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

یوسفی، صاحب (۱۳۸۹)، گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و حریم محوطه دوکوهه خوسف، خراسان جنوبی، بیرجند، بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی.

بیت، چارلز ادوارد، (۱۳۶۵)، خراسان و سیستان، سفرنامه کلنل بیت به به ایران و افغانستان، ترجمه قدرت الله روشنی زعفرانلو و مهرداد رهبری، تهران، یزدان.

References

- Askari Chaverdi, A. and P. F. Callieri (2009), "Achaemenid and post-Achaemenid remains at TB 76 and TB 77", ARTA 2009.004. <http://www.achemenet.com>.
- Boroffka, N., G. O. Sverchkov and M. Leonid (2013), "The Jaz II and III period pottery, classification and chronology viewed from Bandykhan, southern Uzbekistan", in Pottery Chronology of the Early Iron Age in Central Asia, Kazimierz, ed.: Marcin Wagner Michałowski Foundation, Institute of Archaeology, University of Warsaw, pp. 49-74.
- Dyson, R. H (1999), "The Achaemenid painted pottery of Hasanlu IIIA," *Anatolian Studies* ۴۹, pp. 101-110.
- Eilers, W. (2011), "Asagarta", *Encyclopædia Iranica*, II/7, p. 701, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/asagarta>.
- Franke, U. and T. Urban (2017), *Ancient Herat 2: Research Reports of The German-Afghan Archaeological Mission to Herat*, Staatliche Museen zu Berlin-Preuthischer Kulturbesitz and Ancient Herat Project.
- Genito, B. (1990), "The most frequent pottery types at Dahan-E-Gholaman (Sistan) and their spatial variability", *South Asian Archaeology*, part 2, Rome, Institute Italiano per il medio ed estremo oriente, LXVI, pp. 587-604.
- Helms, S. (1997), *Excavations at Old Kandahar in Afghanistan 1976-1978*, Conducted on behalf of the Society for South Asian Studies (Society for Afghan Studies), Stratigraphy, pottery and other finds, BAR Publishing.
- Kawami, T. (1992), *Ancient Iranian Ceramics*, The Arthur M. Sachler Foundation, New York.
- Lhuillier, J., A. Dupont-Delaleuf, O. Lecomte and J. Bendezu-Sarmiento (2013), "The middle Iron Age in Ulug Depe: a preliminary typo-chronological and technological study of the Yaz II ceramic complex", In *Pottery and Chronology of the Early Iron Age in Central Asia*, ed.: Marcin Wagner, Institute of Archaeology, University of Warsaw Kazimierz Michałowski Foundation, Warszawa.
- Pourshaiati, P (1998), *Local Histories of khorasan and the pattern of Arab Settlement*, *Studia Iranica*, Vol. 27, pp. 41-81.

- Ricciardi, V (1980), "Archaeological survey in the Upper Atrek valley (Khorassan. Iran), preliminary report", *Mesopotamia* XV, pp. 51-72.
- Sajjadi, S. M. S, Saber Moghaddam, F. (2004), "Peintures et gravures murales découvertes à Dahan-e-Gholâmân, Sistân", *Studia Iranica*, Vol. 33, No. 2, pp. 285-296.
- Schoff, W. H., (1914), *Parthian Stations, by Isidore of Charax, an Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India iin the first Centuy B.C., The Greek text with A translation and commentary, Transcribed from the Original London Edition.*
- Vahdati, A. (2015), "Preliminary report on the archaeological survey in Esfarāyen county, northeastern, Iran", *AMIT* 47, pp. 261 – 287.